Діяльність підпілля ОУН на Сході України

Східноукраїнський дослідницький центр «Спадщина»

Діяльність підпілля ОУН на Сході України

Збірник статей

Дніпропетровськ
2010

УДК 94(477.52)
ББК 63.3(4Укр) 6-454
Д 50

Д 50 Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Збірник статей/ Упорядник Хобот П. В. – Дніпропетровськ, Східноукраїнський дослідницький центр «Спадщина», 2010. – 132 с.

УДК 94(477.52)
ББК 63.3(4Укр) 6-454

Збірник присвячений діяльності підпілля Організації Українських Націоналістів (ОУН) на теренах Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Сумської та Харківської областей в період Другої світової війни, а також участі східняків у лавах Української Повстанської Армії (УПА).

Рецензенти:

Удод О.А., доктор історичних наук, професор, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАН України,

В'ятрович В.М., кандидат історичних наук, директор Департаменту архівного забезпечення Служби безпеки України.

Видання здійснене за підтримки родини Ярослава Самотовки.

© Куделя Д.В., 2010
© Щур Ю.І., 2010
© Добровольський О.Б., 2010
© Іванущенко Г.М., 2010
© Труш В.О., 2010

Зміст

Передмова 4

Дмитро Куделя
Нові джерела до історії Організації Українських Націоналістів (ОУН): кримінальні справи з фондів архівів Служби безпеки України 5

Дмитро Куделя
Дніпропетровці в Українській Повстанській Армії 37

Олександр Добровольський
Українське відродження на Донбасі в роки Другої світової війни.....50

Юрій Щур
Нацистські репресії проти ОУН на Запоріжжі 69

Геннадій Іванущенко
Підпілля ОУН-УПА на Сумщині: деталізація подій через призму документів спецслужб 79

В'ячеслав Труш
Діяльність ОУН (б) на Харківщині 104

Відомості про авторів 129

Передмова

Ця невелика збірка - данина пам`яті справжнього патріота, історика та просто доброї людини Дмитра Куделі, який у розквіті своїх сил пішов з життя 18 лютого 2004 року.

Дмитро народився у Дніпропетровську 23 червня 1965 року. З дитинства був допитливим хлопцем. Закінчивши школу, Дмитро поступив до Клайпедського мореходного училища. Там же навчився вільно спілкуватися литовською мовою.

Після «мореходки» та служби на Військово-морському флоті, Дмитро у 1988 році поступає до Дніпропетровського державного університету на історичний факультет.

Тоді ж захоплюється історією національно-визвольного руху ОУН-УПА та фактично першим береться досліджувати діяльність націоналістичного підпілля на Дніпропетровщині у роки Другої світової війни. Результатом дослідів стає віднайдення унікальних матеріалів з архівів, записи спогадів підпільників, наукові та публіцистичні статті. Окрім того, Дмитро записує спогади про життя та діяльність голови Конгресу Українських Націоналістів Ярослави Стецько, на основі яких упорядковує її автобіографічну книжку. Наступною книгою мусила стати вже наукова монографія про діяльність Організації Українських Націоналістів в краї, але, на жаль, не судилося.

У 1994 році Дмитро поступає в складі першого набору слухачів до Дніпропетровської філії тоді ще Інституту державного управління та самоврядування при Кабінеті Міністрів України (зараз - Академія державного управління при Президентові України) та отримує ступінь магістра державного управління.

Окрім дослідницької Дмитро активно займається громадсько-політичною діяльністю - ще у 1989 році, на річницю окупації радянськими військами Західної України, він одним з перших у Дніпропетровську на знак жалоби відкрито підіймає український синьо-жовтий прапор. У 1992 році як братчик разом з ветеранами створює міську організацію Братства вояків УПА, стоїть на початках місцевого Конгресу Українських Націоналістів, членом якого був до останніх своїх днів, постійно друкується у пресі із злободенними статтями про нашу історію та сьогодення.

Дмитро Куделя,
м.Дніпропетровськ

Нові джерела до історії Організації Українських Націоналістів (ОУН): кримінальні справи з фондів архівів Служби безпеки України

Вступ

Тема діяльності Організації українських націоналістів та Української повстанської армії (далі - ОУН-УПА) продовжує цікавити широкі кола української громадськості. Актуальність її очевидна, позаяк до дискусії істориків підключається політичне середовище, що призводить до певної політизації даної проблеми. Так само вагомим є не лише чинник наявності, а й досить активної діяльності двох відгалужень ОУН як у політичному просторі сучасної України так і у країнах поселення (у діаспорі).

Ускладнюють ситуацію також деякі моменти становлення самої Організації. Нагадаємо, що утворена на базі Української військової організації (УВО) в 1929 році, ОУН скоро після вбивства агентом НКВС Павлом Судоплатовим – Валюхом у Роттердамі провідника – полковника армії Української Народної Республіки (УНР) Євгена Коновальця (1938), поділилася на два відлами (дехто з дослідників вживає термін «фракції», але це невірно, адже ОУН перестала після того бути єдиним цілим): ОУН під керівництвом полковника Андрія Мельника та ОУН (революційну) на чолі зі Степаном Бандерою. Сталося це в лютому 1940 року. Знову ж таки в лютому, але вже 1954 року, відбувся вихід із бандерівської організації групи, керованої Левом Ребетом, Миколою Лебедем та Зиновієм (Зеноном) Матлою. У 1955 році вона оформилася під назвою ОУН за кордоном (ОУН-з) [1], відомої також під назвою «двійка» або «двійкарі». Тож маємо справу, по суті, з трьома організаціями під однією назвою. Подібна картина спостерігається і з військовими формуваннями, що дістали в історіографії абревіатури «УПА»: це міліційні, а згодом партизанські, загони Максима Боровця – «отамана Тараса Бульби» на Поліссі «УПА-«Поліська Січ» (не ОУНівські), а також військові з`єднання ОУН-Бандери та ОУН-Мельника.

Виходячи з цього, науковцеві, як правило, доводиться вести паралельне дослідження діяльності всіх вищезгаданих політичних, або політично-військових формацій. Але, беручи до уваги спільне їх походження від єдиної ОУН Є.Коновальця, доцільно, на наш погляд, вивчати проблему в комплексі.

Історіографія ОУН досить об`ємна. Це і спогади учасників підпілля ОУН, провідників Організації, учасників радянських партизанських загонів, статті в закордонній, радянській та сучасній українській пресі, збірники повстанського фольклору, художні твори членів ОУН-УПА та ін. Але більшість видань як в Україні, так і в діаспорі носять, переважно, публіцистичний характер, мають яскраве політичне забарвлення. Не вдаючись у цій роботі до широкого критичного огляду історіографії ОУН, адже ми ризикуємо вийти далеко за межі заявленої в заголовку проблеми, пошлемося лише на найцікавіші праці з цієї тематики: насамперед, роботи професорів Українського Вільного Університету (УВУ) Л.Шанковського «Похідні групи ОУН», «Нарис історії ОУН» П.Мірчука, «Україна під час Другої світової війни. 1938-1945» доктора Сорбоннського університету, професора В.Косика, праця «Український націоналізм» американського науковця Дж.Армстронга, «Фронда Степана Бандери» П.Балея, публіцистика С.Бандери, Я.Стецька і А.Бедрія, спогади М.Лебедя та Є.Стахова, історичні розвідки Ю.Киричука та С.Білоконя, дуже інформативні збірки спогадів та статтей «На зов Києва» та «В боротьбі за Українську державу», які, по суті, є добірками ретроспективних нарисів про діяльність як окремих підпільників, так і цілих підпільних груп ОУН протягом Другої світової війни по всій Європі, включно з Україною. Причому в першій книжці подаються спогади членів ОУН полковника Мельника, а в другій – «бандерівців» та спогади окремих учасників і свідків подій воєнного часу [2]. Ці збірки загалом не класифіковані, але вони висвітлюють стосунки ОУН з Німеччиною, адже більшість з їх авторів перебувала певний час в нацистських в`язницях, або на примусових роботах. В середині 90-х років минулого століття з`явилися й перші публікації про діяльність підпілля ОУН на Сході України – в Дніпропетровську (П.Хобот і Д.Куделя). Усі перераховані видання дозволять історикові скласти цільну картину діяльності Організації від часу її створення: перипетії на шляху становлення, боротьбу між групами всередині її, розкол, боротьбу з окупантами, втрати, помилки та досягнення.

Значна (навіть зважаючи на майже безперервний підпільний стан, у якому перебувала ОУН) також джерельна база. Окремо тут слід назвати багатотомне академічне видання «Літопису УПА», під редагуванням Петра Потічного та Євгена Штендери, друковане в Канаді, а також нова серія «Літопису», що укладається зараз в Україні на базі матеріалів з архівів колишнього СРСР. Уже видано близько 30 томів у Канаді та 3 томи з нової серії в Україні. Кожен том укладений з надзвичайно цінних

документів з історії боротьби ОУН у підпіллі, діяльності загонів УПА, окремі томи складаються з передруків підпільних журналів, інші містять накази і інструкції керівництва УПА, звіти про бойові акції.

Не оминути дослідникові матеріалів Великих зборів, конференцій, та інші документи керівних органів ОУН, видані, переважно, окремими збірками [3]; документи різних політичних формувань, утворених з ініціативи ОУН-Б (Антибільшовицький блок народів (АБН), Українське Державне правління (УДП), Українська головна визвольна рада (УГВР), або ОУН-М (Українська національна рада 1948 року (УНРада); документи, накази, керівництва, інструкції, звіти тощо, що стосуються діяльності УПА й груп Української народної самооборони (УНС); періодичні видання ОУН та УПА, листівки, бюлетені, інша підпільна література, окремі публікації в українській підокупаційній пресі та агітаційна продукція; приватне листування; фольклор, дереворити, бофони (скорочення від назви облігацій-позик «На бойовий фонд!») УПА, фотоматеріали та ін. Майже кожен з документів має свою історичну цінність, але лише уважне вивчення сукупності наявних джерел, порівняння з іншими, знання (і відчуття) тогочасної обстановки, орієнтування в цілому масиві наявних матеріалів, надасть науковцеві можливості відновити справжню, реальну картину діяльності формувань, про які ми ведемо розмову.

Інший блок складають матеріали протилежної сторони: документи архівів установ нацистської Німеччини та окупованих нею територій, Радянського Союзу, Польщі. Нажаль автору невідомі окремі видання, але їх досить активно цитують (а часто наводять тексти, з указанням місць їх зберігання) у своїх працях професори В.Косик, Т.Гунчак, В.Сергійчук, Я.Дашкевич. Багато інформації є в матеріалах Нюрнберзького процесу, післявоєнних звітах керівників радянського підпілля, радянських енциклопедичних виданнях з історії Другої світової війни.

Загальну характеристику багатьох з цих типів матеріалів та документів, а також перелік установ в Україні, що їх зберігають, подає П.Кагуй у збірнику, виданому Львівським відділенням Інституту української археографії Академії Наук України [4]. Всі наведені вище джерела вже залучаються історичною наукою.

Мета цієї розвідки – ознайомити широкий загал читачів з деякими проблемами, що виникають під час роботи з новими масивами архівних документів, ще до недавнього часу недоступних для істориків: матеріалів НКВС-МДБ-НКДБ-КДБ. Значна частина фондів тих архівних установ, які їх зберігають (головним чином, архіви спецслужб держав колишнього

СРСР), стосуються діяльності самостійницьких угруповань, з яких найпотужнішим була Організація українських націоналістів.

Перші спроби введення до наукового обігу таких документів зробили дослідники І.Білас, К.Бондаренко, І.Давид [5].

Серед документів радянських органів державної безпеки слід відзначити фонди літерних, оперативних (недоступних для дослідників через те, наприклад, що в документах фонду фігурують імена агентів) та кримінальних справ архівів управлінь Служби безпеки України, що налічують у цілому по країні десятки тисяч томів. Тільки в Дніпропетровській області в повоєнний час було заарештовано та притягнено до карної відповідальності 429 членів ОУН обох відламів [6].

Саме про архівні кримінальні справи радянських спецслужб на членів ОУН або на осіб, яких «органи» до таких зараховували, буде мова в цій роботі. Ми спробуємо розглянути характер і особливості документів цих справ, їх зміст і склад, аспекти джерелознавчої насиченості.

Дотепер заторкнув питання опрацювання наукової методології дослідження документів фондів кримінальних справ (переважно, слідчих справ 30-х років) лише київський дослідник Сергій Білокінь [7].

Пропонована нами стаття є спробою «озброїти» дослідника своєрідним «путівником» по архівній кримінальній справі на члена ОУН. Практичне її значення, на наш погляд, полягає в тому, що вона може прислужитися історикові, який займається проблематикою ОУН у можливій його роботі з документами подібного ґатунку, застереже від спокуси передчасного оприлюднення матеріалів кримінальних справ без ретельної попередньої перевірки наведених у них фактів, шляхом співставлення зо всіма іншими наявними джерелами по цій темі.

Зазначимо, що для виконання поставленої мети дослідження, автором залучені документи з архіву управління Служби безпеки України по Дніпропетровській області.

Цитовані в цій роботі фрагменти з архівних кримінальних справ частково перекладені автором українською мовою, мову оригіналу (російську) збережено у тих випадках, коли автор вважає, що при перекладі втрачається, певною мірою, дух і зміст документу. Цитати з праць російськомовних науковців також подаються у перекладі автора цієї роботи.

І. Загальний огляд

Кожна архівна кримінальна (інколи вживається також термін: «карна») справа формувалася в процесі накопичення все нових документів, часто протягом кількох десятиріч. Спочатку, під час попереднього слідства, з поступово накопичуваних документів складалася **слідча справа**, згодом, по закінченні роботи слідчих, матеріали передавалися через військові прокуратури до судових органів, і вона автоматично ставала **судово-слідчою**. Доповнення **«архівна»** вона набувала після винесення підсудному вироку й допровадження її на зберігання до архіву карального органу, де її перереєстровували за новою нумерацією.

Протягом зберігання томи збільшувалися (а нерідко заводилися додаткові) за рахунок різного роду нових документів, про які йтиметься нижче, аж до винесення Постанови про реабілітацію (в разі, звичайно, наявності такої).

Архівна кримінальна справа може складатися як з одного, так і з кількох томів, залежно від числа осіб, які проходили в справі, їх ролі й місця в ієрархії ОУН, кількості переглядів справи тощо. Часто-густо справи по декілька разів перешивалися, на що вказує дво-триразова зміна пагінації аркушів (в основному, це робилося олівцем, залишаючи попередню нумерацію) [8].

У Дніпропетровській області справи за хронологією порушувалися від часу звільнення від німецьких окупантів міста або села і аж до початку 50-х років (справа М.Луціва та П.Феннича).

Задля полегшення своєї роботи, майбутньому дослідникові, як нам здається, необхідно орієнтуватися в складі архівної кримінальної справи, заздалегідь ознайомитися з її основними «розділами» та назвами основних документів, які, здебільшого, й відбивають загальний їх зміст.

Потрібно наголосити на тому, що всі ці документи є типовими, й тому, ознайомившись з методикою укладання справ, науковець знатиме, де саме і що йому в ній шукати. Документи, що їх розглядає тут автор, зібрані з різних справ, щоб показати наочно подібність їх будови, але, натомість, розмаїтість змісту.

ІІ. Оформлення та первинні документи

Обкладинки справ різні, але найтиповіші виготовлені з товстого картону. З лівого боку вгорі, зазвичай, проставлений гриф «Зберігати вічно» та вказується відділ, який веде слідство. Знизу назви «Слідча справа №_____» , з указанням статті Карного кодексу, по якій проходить

заарештований, записуються дати її початку та закінчення. Свідченням того, що справу переглядали реабілітаційні комісії є літера «П» («пересмотрено»), яка передує номеру справи: наприклад, «Уголовное дело № П-6402». Якщо вона відсутня, а за символом «№» одразу ж вписане число, це означає, що, принаймні, один із тих, хто проходить у справі, нереабілітований.

Окрім того, на обкладинках є багато різних архівних печаток, позначок, штампів та написів від руки, пов'язаних з кількаразовою перереєстрацією, які дозволяють простежити порядок переміщення архівної документації. Але часто трапляються також інші форми обкладинок.

Починається архівна кримінальна справа з:

- ***«Контрольного аркушу»*** («Контрольный лист»), в якому ставили підпис ті, хто брав справу на користування;
- ***«Опису документів, які знаходяться в справі»*** («Опись документов, находящихся в деле»),
- ***«Списку осіб, притягнених у справі»*** («Список лиц, привлеченных по делу»).

Окремий бланк (тут треба одразу ж зазначити, що на всі види судово-слідчих документів були передбачені стандартні офіційні бланки), який досить нечасто вживався слідчими, мав чотири графи: «№ пп», «Прізвище, ім`я та по-батькові», «Дата обрання запобіжного заходу» і «Де утримується під вартою». Підписував «Список» слідчий слідчого відділу карального органу. Ці, як і всі інші, документи архівної справи виконувалися російською мовою.

III. Систематизація матеріалів кримінальної справи

За систематизацією матеріалів архівну кримінальну справу можна поді. .ити на ряд умовних розділів, опис яких пропонуємо читачеві:

1) Матеріали оформлення арешту і обшуку

Перший документ цього розділу – ***«Протокол затримання»*** («Протокол задержания»), з якого фактично починається формуватися власне слідча справа. У ньому вказуються місце і дата затримання. Далі йдуть почергово:

- постанови про арешт і про накладення арешту на майно;
- постанова про обрання запобіжного заходу (датуються вони, здебільшого, одним числом);
- ордер на арешт, в якому вказується, ким він санкціонований та хто його отримав для виконання;

- ***«Анкета заарештованого»*** («Анкета арестованного»);
- ***«Протокол особистого обшуку»*** («Протокол личного обыска») або ***«Акт обшуку»*** («Акт обыска»), до якого записувався перелік вилучених під час обшуку компрометуючих речових доказів.

Але характерно, що властиво компрометуючі матеріали знаходили досить нечасто, що, відповідно, по закінченні слідства й занотовувалося в підсумкових документах фразою: «Речових доказів у справі немає». Проте постанови про долучення до справи речових доказів інколи зустрічаються. Наприклад, у справі сина відомого дніпропетровського художника Тараса Максименка - Георгія Тарасовича - слідчим із архіву були вилучені статті в «Дніпропетровській газеті», що виходила друком за часів німецької окупації: «Ой, не ходи, Грицю, ти на вечорницю», «Збагачення рибних запасів Дніпра», «Наталка Полтавка», «Стародавній собор у Новомосковську», що їх було кваліфіковано як такі, що мають «антирадянський націоналістичний характер» [9] (хоча за змістом вони, переважно, культурологічного плану).

Як правило, обвинуваченим закидалися злочини, передбачені в Карному кодексі статтями 54-1, 54-2, 54-4, 54-11 («контрреволюційні злочини»).

Постанови про обрання запобіжних заходів, що за своєю формою передбачали різноманітні акції певного характеру, в абсолютній більшості справ закінчувалися формулюванням: «запобіжним заходом (...) обрати утримання під вартою».

Під час обшуку приміщення, в присутності понятих, вилучалися зброя, посвідчення особи, листування, фотокартки, записники, друковані видання, визнані антирадянськими і т.п. У результаті особистого обшуку відбиралися ріжучо-колючі предмети (голки, ножі тощо), речі, котрими арештант міг би завдати собі фізичних ушкоджень, покінчити з життям (снурки, паски і т.ін.).

На постановах, протоколах допитів проставлялися розписки, що посвідчували заарештованих у пред`явленні їм документів, а також підтверджували наявність скарг на осіб, які провадили слідчі дії. Речі, вилучені у заарештованих, за списком передавалися співробітникам тюрми. Обов`язково фіксувалися дати, а за необхідністю час проведення слідчих дій.

Треба зазначити, що більшість документів оформлювались на бланках відповідної форми, з багаточисельними реквізитами, посиланням на статті Карного і Карно-процесуального кодексів УРСР або РРФСР, які врегульовували ту чи іншу слідчу дію. Усі матеріали підписувалися та завірялися посадовими особами, з указанням їх військового звання. Відбувався багатоетапний процес узгоджень, затверджень вищими інстанціями, що відбивалося в документах.

Наступний документ: ***«Постанова про порушення кримінальної справи»*** («Постановление о возбуждении уголовного дела»), яка звичайно виписувалася через 2-3 тижні після арешту. Власне, з цієї постанови починається слідство, й тому часто її можна побачити підшитою до слідчої справи першою. Цікавим документом є також довідка про наявність судимості (загалом, на цьому етапі слідчими збираються декілька довідок, проте більшість з них не містять потрібної історикові іформації). Перелічені документи дозволяють простежити динаміку проведення всіх цих заходів, їх почерговість, а також дотримання органами, що їх здійснювали, чинної на той час правової процедури.

Передивляючись справи, бачиш, що часто в них відсутні один або навіть декілька документів. Так, наприклад, у справах з обвинувачення Лідії Дудки [10] та Миколи Самійленка [11] немає постанов про порушення кримінальної справи, а в багатьох інших не дотримується довідковий порядок підтвердження або заперечення наявності судимостей, переведення дактилографічної реєстрації тощо. В цілому ж, порядок задокументування всіх слідчих процедур у справах на членів ОУН, порушених з осені 1943 року, дотримується. Це свідчить про більш серйозний підхід до оформлення офіційної документації, аніж це було в 30-і роки.

Особливо цікавим для дослідника документом цього «розділу» є «Анкета заарештованого». Вона складалась з двадцяти питань (інколи трапляються інші форми бланків), що відтворювали докладні дані на особу затриманого: дату і місце народження, професію, рід занять, соціальне походження та громадський стан, освіту, партійність, національність і громадянство, судимість, склад сім'ї та особисті дані батьків. НКВС та НКДБ цікавили послідовно майновий стан і заняття заарештованого до 1917 року, хоча дата Жовтневої революції в Росії не співпадала з часом встановлення радянської влади в Україні, що відбулося лише в 1919-20 роках (у тому числі: чи служив у царській, «білій», «гетьманській», або армії УНР), до 1929 року (в т.ч. чи брав участь «у контрреволюційних повстаннях і бандах, чи примикав до антирадянських партій і організацій: меншовики, есери, анархісти, троцькісти, праві, націоналісти і т.д.»).

Сюди ж входили питання про застосування проти заарештованого репресій раніше та особисті прикмети. Цей останній пункт може добре прислужитися ідентифікації того чи іншого учасника підпілля при співставленні його анкетного опису з описом, наведеним, наприклад, у чиїхось спогадах. Місця ж, передбачені для наклеювання фотокарток,

аж до початку 50-х років залишалися чистими через брак плівки та фотоустаткування, про що повідомлялося в деяких справах. Кожен з аркушів анкети внизу бланку підписаний заарештованим.

Крім того, в анкеті залишалося місце для відбитку вказівного пальця правої руки заарештованого. «За відсутністю його (вказівного пальця – авт.) – слідуючого пальця - з відповідною позначкою». Зазначалося, що пальцевий візерунок повинний бути чітким, і повністю пропечатаним, «від однієї крайки нігтя до другої». Однак, у повсякденній слідчій практиці дактилоскопія проводилася далеко не завжди.

Аналізуючи матеріали анкет, можна зробити висновки, що членами ОУНівського підпілля були, як правило, молоді люди від 15 до 30 років, селяни і міські жителі, робітники й колгоспники, позапартійні та колишні комсомольці, учні, українці (хоча трапляються росіяни та євреї), ніхто з них раніше не притягався до судової відповідальності.

2) Матеріали слідства

Цей розділ містить найважливішу інформацію. Слідчі папери складаються з протоколів допитів заарештованого (а згодом, після оголошення постанови про пред`явлення обвинувачення, обвинуваченого), осіб, притягнених у справі разом із ним, свідків, а також витягів з протоколів допитів членів ОУН, які проходили в інших справах, протоколів ставок віч-на-віч («очная ставка»), матеріалів процесуального характеру.

Для ведення протоколу допиту існувала також відповідна форма бланку для кожного з органів, слідчими котрого цей допит здійснювався. Так, приміром, допити обвинуваченого Христенка [12] здійснював слідчий Управління військ НКВС по охороні тилу діючої Червоної армії, тому протоколювання велося на бланку саме цього управління. Проте, повсякчасно, протоколи з першого ж слова писалися від руки, а потім передруковивалися машиністкою. У багатьох справах підшиті разом обидва варіанти – рукописний і машинописний. Подекуди, навіть, не перші примірники, що свідчить про пересилання найважливіших, з огляду слідчих органів, протоколів, у вищі інстанції: гадаємо, що туди надсилалися кращі екземпляри, тобто перший або другий.

На початку допиту слідчий ретельно позначав його дату і час. Часові координати також проставлялися після закінчення. Потім занотовувалися посада, військовий чин та прізвище слідчого, в якій якості виступає допитуваний (свідок, заарештований, обвинувачуваний), його ім`я та інші анкетні дані. Якщо подальші допити записувалися не на стандартних бланках, то особисті дані допитуваного не дублювалися.

Питання слідчого та зізнання допитуваного записувалися чітко, без скорочень, відповідати вимагалося з обов`язковим повторенням запитання слідчого, наприклад:

«Запитання: Чим Ви займалися в період німецької окупації?

Відповідь: У період німецької окупації я займався... », або:

«Запитання: Хто був заарештований разом з Вами Гестапо за націоналістичну діяльність?

Відповідь: По одній справі зі мною були заарештовані... »

У випадку віднайдення помилки у вже записаному тексті, її виправлялося й робилося помітку слідчого про достовірність виправлення, з його підписом. Внизу кожного аркушу стоїть підпис допитуваного, а іноді, підписові навіть передує записане від руки підтвердження: «Протокол з моїх слів записаний вірно». Завершується протокол підписом слідчого з указанням його посади та військового звання.

Навіть, через сухі тексти офіційних паперів легко простежуються методи психічного тиску на арештантів, один з найпопулярніших серед них – довготривалі нічні допити. Так, свідка М.Білецького почали допитувати о 21 год. 30 хв., 17 квітня, а закінчили допит о 2 год. по півночі, 18 квітня 1946 року [13]. Допит двадцятидвохрічної Явдохи (Євдокії) Чернети тривав з 22 год. 6 липня до 4 год. ранку 7 липня та знову з 23.00 того ж дня до 5 год. ранку 8 липня [14]. Застосовувалися багаторазові повторення одного й того самого запитання доти, допоки допитуваний не погодиться з обвинуваченням слідчого [15]. Слідчі мали можливість міняти один одного, втомлюючись від нічних «розмов». Звичайно, практикувалися й фізичні тортури [16].

Питання слідчих були типовими для всіх допитів, які здійснювалися, приблизно, за такою схемою: спочатку ставили низку ознайомчих питань: біографія допитуваного, місце арешту, вид занять та інші питання загального плану. Далі – серія допитів з питаннями про приналежність до ОУН, обставини залучення до Організації та іншу діяльність (не обов`язково політичну або підпільну); з вимогами назвати прізвища відомих членів ОУН, осіб, які симпатизували підпіллю та, навіть, тих, кому пропонувалася націоналістична література, брошури, листівки, а також визнати, чи виконувалися доручення провідників Організації, або старших своєї групи, і які саме, та про іншу діяльність, пов`язану з підпіллям.

Трохи пізніше проводилося встановлення організаційної структури, поширення організаційної мережі на даній території, а також, якщо підлягало встановленню, по всій Україні, складу керівництва Організації.

І на останніх «зустрічах» слідчого з арештантом уточнювалися деталі та укладався повний список з указанням прикмет причетних до ОУН людей, відомих до арешту.

Слід також сказати, що слідчі, часто необізнані з ОУНівською специфікою, а інколи задурені пропагандою, зараховували до її лав без розбору поліцаїв, поспіль членів органів місцевого українського самоуправління за часів окупації, та інших, дуже часто не причетних до Організації людей, або таких, що лише симпатизували їй. До таких можна віднести, наприклад, ректора Дніпропетровського університету в 1941-42 рр. професора Івана Розгона, начальника політичного відділу української допоміжної поліції м.Дніпропетровська Семена Корнієнка, поета-колабораціоніста Дмитра Продана, вербувальника до власовської армії Юрія Тарасова – «Доктора»... Ба навіть, є випадки безпідставного звинувачення в націоналістичній діяльності людей цілком відданих радянській системі, але таких, що мали «необачність» розмовляти українською. Таким, приміром, був радянський журналіст В.Колос, засуджений у 1945 році як член ОУН. Хоча, бувало й навпаки: так, у Нікополі похований як комсомолець-підпільник В.Щипський, який проходив у справі Петра Перепаді, Юрія Чернявського та ін. як учасник підпілля ОУН-Б, що насправді відповідало дійсності.

Перед дослідниками кримінальних справ постає небезпека повірити «фактам», наведеним у протоколах допитів, що, на перший погляд, можуть виглядати цілком імовірними. Наведемо приклад з матеріалів архівної кримінальної справи знаного поета Миколи Самійленка [18], члена ОУН з травня 1942 року, пропагандиста і співробітника організаційної преси. Під час слідства він називає багато імен та псевдонімів учасників підпілля, утримувачів конспіративних хат, змальовує картини свого арешту німцями та втечі від них, переховування в конспіративному помешканні у Синельниковому, подає паролі. Але, працюючи над цими документами, відразу ж звертаєш увагу на те, що до справи не долучено жодного протоколу допиту (або ж витягів з протоколів, або «оглядових довідок» по інших справах) хоч одного з «виданих» Самійленком, адже в багатьох справах такі документи представлені досить широко. Тим більше, обізнаний з історією дніпропетровського підпілля ОУН дослідник зауважить, що прізвища, називані допитуваним, ніколи не згадуються ані в інших документах ані де-небудь у бібліографії.

Картина прояснилася пізніше, коли авторам удалося записати спогади самого Миколи Омеляновича Самійленка, нині покійного відомого українського поета, а також декількох членів Проводу ОУН на

Південно-Східних українських землях (ПдСУЗ – згідно територіального поділу України, прийнятого ОУН), безпосередньо пов`язаних у 1942-1944 роках з референтурою (відділом) пропаганди. Співставляючи ці спогади з зізнаннями Самійленка-арештанта, виявили, що на запитання слідчого останній давав неправдиві відповіді, вигадуючи імена та події. Реальними були лише ті прізвища, власники яких, що було йому достеменно відомо, встигли втекти від радянських слідчих органів.

Ось чому дозволяє відтворити максимально наближений до реальності перебіг подій тільки метод співставлення та перехресної перевірки інформації з кількох джерел, разом з добрим розумінням тогочасної ситуації на конкретній території, охопленої підпіллям. Нехтування цими умовами призводить до серйозних помилок, які ведуть до викривлення історичної правди. Так, Іван Білас у своїй цікавій та насиченій важливими документами роботі «Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953», забуває про цей найважливіший для дослідника метод, та скориставшись єдиним документальним джерелом, без додаткової перевірки інформації, що в ньому містилася, довірився авторам (автору) документу, та, слідом за ними (ним), зарахував криворізького поета-націоналіста Михайла Пронченка, розстріляного окупантами в 1942 році, до агентурного складу НКВС [19]. Що є очевидною неправдою. Скоростиглий висновок дослідника призвів до справедливого обурення з боку родичів та шанувальників загиблого поета [20], й можливого залучення до історичного обігу помилкових відомостей, спроможних стати основою для подальших викривлених висновків.

Повертаючись до прикладу з зізнаннями Миколи Самійленка, зауважимо, однак, що в зізнаннях багатьох інших учасників часто міститься чимало цінної для дослідника правдивої інформації: імен та істинних фактів, а тому дуже важливо навчитися відрізняти її від вимушених брехливих самовикриттів підслідних та домислу слідчих, чому передує звичайно копітка та тривала робота з додатковими джерелами.

Ставки віч-на-віч (ми свідомо не вживаємо терміну «очна ставка» через непритаманність цієї словосполуки українській мові) влаштовувалися для остаточного підтвердження «злочинної» діяльності заарештованих. На них, шляхом перехресного допитування двох підслідних, виявлялися факти, що взаємовиключали зізнання останніх у ході попереднього слідства. Поряд з цим, нерідко обидва допитувані продовжували відстоювати свої дотогочасні зізнання, не рахуючись з намаганням слідчого отримати однакові дані та різко заперечували

показання один одного. Всі ці перехресні допити починалися з такого запитання слідчого до обох учасників: «Чи знайомі ви з Х.? У яких перебуваєте з ним стосунках? Чи маєте до нього упередження?»

Зустрічаються в справах і ***«власноручні зізнання»*** заарештованих, що виконувалися в формі заяв, або шляхом вільного викладення [21]. Підшивалися вони до справи, переважно, вже віддрукованими машиністкою.

3) Матеріали оформлення слідства

До цієї групи документів належать постанови «про виокремлення зі справи матеріалів для нового розслідування», «про передання слідчої справи в інший підрозділ», «про прийняття справи в роботу» (цю назву постанови пропонує видатний мовознавець С.Караванський на заміну неприродньої для української мови, але частовживаної в українській юриспруденції назви ***«Постанова про прийняття справи до провадження»***) («Постановление о принятии дела в производство»), що означало початок процесу розшуку виявлених протягом слідства нових націоналістів, або віднайдення нових серйозних аргументів на користь когось із звинувачених по спільній справі. Такий випадок стався з Ніною Карпець, яка проходила в справі з групою ОУНівців з Широківського району Дніпропетровської області. Слідчому, в ході «розробки» цієї групи, став відомий факт діяльності Карпець у радянському партизанському загоні, і згодом її справу було виокремлено в окреме провадження [22]. Подібні документи дозволяють розсунути рамки діяльності дослідника, адже в них присутні свідоцтва про інших, часто ще не відомих членів ОУН або можливих учасників підпілля. До того ж вони супроводжуються низкою довідок з результатами пошуку цих осіб по довідкових бюро, а також довідок про наявність чи відсутність попередніх судимостей у розшукуваних. І хоч абсолютна більшість цих однотипних документів просто вказує на негативні результати пошуку, дослідник має змогу використати їх для уточнення прізвищ, імен, імен по-батькові останніх та їх років народження. Також вони відтворюють один із шляхів, якими простувало слідство, проводячи пошук. Зустрічаються серед документів цього розділу медичні довідки про стан здоров'я підслідного, по яких можна встановити, в разі його можливої загибелі в таборі в майбутньому, ймовірну причину смерті. Але найціннішим документом оформлення слідчої діяльності, безперечно, є документ під назвою ***«Обвинувальний висновок»*** («Обвинительное заключение»), що його укладали після закінчення слідства.

Що уявляє з себе «Обвинувальний висновок»? Для наочності розглянемо нижче типовий документ однієї з архівних кримінальних справ – Оксамитного, Іванова та ін. Оригінал відтворений на семи аркушах машинописного тексту, затверджений начальником управління НКВС по Дніпропетровській області, засвідчений круглою гербовою печаткою цього органу. Угорі, з правого боку, поруч із візою начальника управління, знаходиться подібне ж затвердження прокуратури, писане від руки. Далі – власне, текст «висновку», який відкриває список обвинувачених у «злочинах», перераховуються інкриміновані їм статті Карного кодексу УРСР (різні пункти 54-ї – «політичної» – статті), потім вказується, з якого органу надійшли повідомлення про наявність у районі (у випадку з документом, що його, як приклад, розглядаємо зараз – Широківському) «контрреволюційної націоналістичної організації», а також зазначається, що всі підозрювані заарештовані та притягнені до відповідальності у справі в якості обвинувачуваних, дається стислий огляд цілей та завдань ОУН, дані про її керівні органи на терені району. Потім змальовується цілісна картина діяльності націоналістичної групи і функції кожного з її учасникіів, описується кожний конкретний факт, встановлений слідчими. Всі дії обвинуваченого позначаються відповідними посиланнями на протоколи допитів, з цитуванням найхарактерніших місць. Наприклад, *«ИВАНОВ Иван Семенович (...) в сентябре месяце 1943 года (...) вовлек новых членов ОУН. Проводил совещания, на которых призывал членов ОУН»овской организации вести жестокую борьбу в тылу Красной Армии, путем проведения террористических актов, распространял националистическую литературу... »* [23].

Друга частина висновку поділена на пункти, кожен з яких містить біографічні дані на одного члена групи, наводиться перелік його «злочинів» та статті Карного кодексу, що передбачають відповідальність за них. Більшості арештантів пред`явлені обвинувачення в участі в «антирадянській повстанській Організації українських націоналістів», у вербуванні нових осіб до її лав, у зв'язках з керівниками Проводу ОУН, поширенні націоналістичної літератури й листівок.

У «висновках» обов'язково зазначалося, що метою ОУН є «насильницьке відторгнення Радянської України від СРСР і утворення на її території капіталістичної держави «Самостійна Україна».

До кримінальних дій зараховувалися розмови з молоддю на «націоналістичну» тематику, розповсюдження літератури з історії України (або просто творів українських письменників, інколи навіть

масовими тиражами друкованими в УРСР). Придбання зброї трактувалося в контексті «підготовки збройної боротьби проти Радянського Союзу», не роблячи похибки на природну юнацьку цікавість до таких речей, тим більше у воєнні часи, коли їх дефіциту не відчувалося.

Навіть не дуже обізнаному в юриспруденції дослідникові не важко запідозрити, що деякі «висновки» укладалися без дотримання чинних на той час юридичних норм. Іноді за злочин видавалися дії, які не були виконані. Так, Марченко Зої Ларіонівні, наприклад, виноситься таке обвинувачення: *«7. (...) Сама из'явила желание выехать в УПА, где принять самое горячее участие, в качестве медсестры, в борьбе с частями Красной Армии за создание «самостоятельной Украины... »*

Зустрічаємо в справах і курйозні моменти: приміром, обвинуваченому Карпцю Івану Сидоровичу, серед інших пунктів, ставиться в провину те, що він *«(...) принимал участие в срыве отправки молодежи в Германию... »* [24]. Такі «докори» не поодинокі: ось у чому був винен член іншої групи: *«В августе м-це 1943 г. СТУПАК как активный оуновец был включен в «боевку» ОУН, по заданию которой участвовал в совершении террористических актов, направленных против немецких ставленников... »* У цьому, на думку слідчих, полягала его «преступная практическая деятельность» [25].

Насамкінець, у «Обвинувальному висновку» зазначалось, що слідство вважається закінченим і слідча справа передавалась у відповідний судовий орган (в даному випадку – до Військової прокуратури) «для предания суду Военного Трибунала» [26].

Цей документ слідчої справи цінний тим, що в ньому в стислій формі подається зміст справи, а також біографічні дані всіх обвинувачених, що дозволяє заощадити дослідницький час, тому що відпадає потреба у відшуканні їх по всіх сторінках товстих томів.

Після закінчення слідства заарештованому пропонувалось ознайомитися з матеріалами справи і підписати «Постанову про пред'явлення обвинувачення» («Постановление о предъявлении обвинения»), в якій коротко викладалася суть викривального матеріалу. Наприклад, *«(...) достаточно изобличен(а) в том, что в период пребывания на временно оккупированной немцами территории являлась активной участницей организации украинских националистов, по заданию которой распространяла националистическую литературу... »* [27].

Аналогічного змісту ***«Протокол про закінчення слідства»*** («Протокол об окончании следствия»). Визнавши попереднє слідство закінченим, а здобуті дані достатніми для віддання під суд, слідчий,

керуючись статею Карно-процесуального кодексу (КПК), оголошував це обвинуваченому, пред'являв для ознайомлення матеріали справи і запитував, чи бажає громадянин що-небудь додати. Якщо зауваження з боку обвинуваченого були, до протоколу мусили заноситися всі «клопотання» останнього.

4) Судові документи

Після слідчих документів у справах зосереджені матеріали, з яких основними є:

«Протокол підготовчого засідання» («Протокол подготовительного заседания»), під час якого розглядалася переслана з Прокуратури справа. До цього протоколу вносилася пропозиція доповідача (одного з членів Військового трибуналу або іншого судового органу), з вимогою затвердити висновки слідчих, або ж допровадити справу на подальше дослідування. Ці висновки звичайно затверджувалися, і обвинуваченого віддавали під суд за статтями Карного кодексу;

«Визначення» судового органу з переглянутого на засіданні питання, визначало, в разі ухвалення «Обвинувального висновку», характер майбутнього судового засідання (закрите чи відкрите, за участю сторін або без них, з викликом свідків або без їх використання). Як і на інших, на цьому документі обов'язково проставлялася дата, називався судовий орган, прізвища головуючого, членів суду та секретарів. Був присутнім на цих засіданнях і прокурор.

Судова процедура закінчувалася судовим засіданням, на якому виносився вирок. У процесі засідання вислуховувалися заяви підсудного, що потім заносилися до ***«Протоколу судового засідання»*** («Протокол судебного заседания»). У цьому документі подавався особовий склад судового органу, дата проведення засідання, прізвища підсудних та інкриміновані їм статті Карного кодексу. Підсудний міг висловити свої протести з приводу методів ведення слідства, відмовитися від своїх попередніх зізнань або навпаки, підтвердити їх. Звичайно, по-різному поводилися на суді обвинувачувані: одни визнавали свою вину, інші ж відмовлялися від попередніх зізнань та заперечували пред'явлені обвинувачення. Так, характерні виступи підсудних подаються у справі юнаків, обвинувачених в участі в підпільній групі ОУН у Широківському районі, суд над якими відбувся 7-8 серпня 1944 року:

І.Карпець: *«...Я ні в чому не винен і прошу мене звільнити, інакше я оголошую голодовку... »;*

І.Голобородько: *«...Я нічого не скажу, судіть мене за законом... »;*

Г.Федорець: *«...Якщо суд довірить мені захищати Батьківщину, прошу направити мене на фронт, де я виправдаю себе... »* [28].

Регей Василь («Кіт») - перший голова Дніпропетровського обласного проводу ОУН(б) у 1941 р., організатор Дніпропетровської обласної управи.

Кук Василь («Юрій Леміш», «Степан») - голова Крайового проводу ОУН(б) ПдСУЗ з червня 1942 р., останній головнокомандувач УПА.

Дужий Петро («Сергій Білий») - організаційний референт Крайового проводу ОУН(б) ПдСУЗ у 1942-1943 рр.

Федорук Юрій-Костянтин («Лемко»)- крайовий референт Юнацтва ОУН(б) ПдСУЗ у 1943-1944 рр.

Навіть з цих вибірково наведених цитат можна зробити висновок про неоднозначність позиції звинувачених, тому наголосимо, що науковець мусить уважно співставляти різні джерела, щоб не припуститися викривлень у відтворенні подій того часу. До того ж, часто слідчі самі «редагували» тексти протоколів допитів, аж до підробки підписів допитуваних на їх сторінках, що дозволяє припустити цілковиту фабрикацію принаймні деяких справ. (Так, у грудні 1987 року судово-почеркознавча експертиза криміналістичної лабораторії військової частини 61636 із управління КДБ УРСР встановила факт підробки підписів підозрюваного Л.Костенка на аркушах протоколу його допиту від 10 червня 1944 року (кримінальна справа № 10592).

Інколи на судових засіданнях справу одного зі звинувачених виокремлювали зі спільної на підставі «Визначення», в якому обґрунтовувалося це рішення. Наприклад, завдяки виступові на суді 7 серпня 1944 року, було призначене додаткове слідство, з метою перевірки заяви підсудної Карпець Ніни [29].

Окремим документом оформлювався вирок підсудному. У ньому знову частково дублювалися пункти звинувачення, на основі яких визначалася міра покарання.

Вироки виносилися за сукупністю скоєних злочинів. Більшість обвинувачених засуджували на термін від 10 до 25 років позбавлення волі з позбавленням прав на 3-5 років та з конфіскацією майна. Декотрих позбавляли урядових нагород (як, приміром, фронтовика І.Устьянова) [30]. Іноді ув'язнених виправдовували за статтями, по яких не було добуто доказів у справі (що, звичайно, не означало її припинення – завжди знаходилися докази по інших пунктах обвинувачення). Ув'язнені мусили також відшкодувати судові витрати. Термін відбуття покарання відраховувався з дня початку попереднього ув'язнення. Вирок міг бути оскаржений протягом встановленого реченця з дня його винесення судом.

По матеріалах судового провадження можна спостерігати порядок розгляду справ у відношенні учасників ОУНівського підпілля та міри покарання, які передбачалися для націоналістів.

Додавалися до судової справи й пакети з особистими документами підсудних, листуванням, приватними записками тощо. Серед цих документів трапляються різні довідки радянського і окупаційного періодів на оригінальних бланках зі штампами та печатками, трофейні німецькі документи. Досить рідко залишалися копії вилучених документів ОУН, або інших українських організацій. Так, на зберіганні в архіві УСБУ

по Дніпропетровській області є копії Статуту українського товариства «Просвіта», виписка із Постанови III Надзвичайного Великого збору ОУН від 3 серпня 1943 року [31] тощо. Щоправда, зберігалися подібні «вещдоки» нечасто, позаяк по вступі вироків у дію, їх, як правило, знищували, про що укладалися відповідні акти про спалення «антисоветских брошур». Так, були знищені в 1952 році «Пам'ятка для українців із Східних областей», п'єса Марка Боєслава (Дяченка) «Сталь без іржі» та поема цього ж автора «Мати», брошура Петра Полтави (Федуна) «Хто такі «бандерівці» та за що вони борються» та інші [32].

Надалі справу передавалося на зберігання до архіву органів державної безпеки. Проте, це не означало її закінчення. Протягом тривалого часу, як уже зазначалося, вона «обрастала» все новими паперами, про які буде мова далі.

Частину будь-якої архівної кримінальної справи займають різноманітні «супровідні» («сопроводительные») та «допроваджувальні» («препроводительные») до документів, «требования» про видачу справи та сповіщення про її повернення, що їх можна поєднати в розділі:

5) Листування офіційних органів

Документи цього розділу важливого змістового навантаження не несуть, цінного для дослідника в них є хіба що наявність даних про місця ув'язнення людини. Зауваживши це, перейдемо до наступного пункту:

6) Матеріали додаткових розслідувань та реабілітації

Перед тим, як перейти до огляду цих документів, варто, на нашу думку, зупинитися на подіях, що спричинили до перевірок кримінальних справ політв`язнів, зокрема членів ОУН і учасників національного підпілля.

Перші перегляди цих справ відбулися одразу ж по закінченні війни. Їх здійснювали Військові трибунали військ НКВС, і єдиними наслідками роботи вказаних органів були лише заміни термінів ув`язнення з більших на менші, що зазначалося в відповідних ухвалах.

Розслідування за скаргами в'язнів почалися в 1954 році, після арешту та розстрілу наркома Лаврентія Берії. Проводили їх утворені при обласних судах «Комісії з перегляду кримінальних справ осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, які утримуються в таборах, колоніях і тюрмах МВС СРСР (МВД СССР - Министерство внутренних

дел Союза Советских Социалистических Республик), і перебувають у засланні на поселенні». У повітрі повіяло політичною «відлигою», країна жила очікуванням змін у суспільстві. Звичайно, що чекало на ці зміни й населення таборів і тюрем СРСР.

Перші розслідування за скаргами відбувалися, переважно, за такою схемою: «Слухали скаргу (ім'ярек). Постановили: в перегляді справи – відмовити». Слідчі виявилися неспроможні навіть припустити думки про будь-які «ліберальні» реформи. Але, попри це, того ж року певні зміни в системі держбезпеки таки сталися: більшість керівників вищого рангу позбулися посад; замість Міністерства утворений Комітет державної безпеки, що передбачало зменшення його впливів та значення в структурі державної влади. Частку верхівки апарату МДБ притягнено до відповідальності за багаточисельні злочини: зловживання службовим становищем, фальсифікація кримінальних справ та багато іншого. Але, насамперед, реформаторам необхідно було позбутися сильного та інформованого можливого супротивника. Декого з найвищих посадовців МДБ та найодіозніших слідчих було розстріляно, як-от - Л.Берію, В.Меркулова, В.Деканозова, Б.Кобулова (33), міністра держбезпеки В.Абакумова та його заступника М.Рюміна. Ліквідовані були спецвідділи МДБ у різних установах, а також скасовано «Особливу нараду» («Особое совещание»). Як зазначає російський історик О.Некрич, з 1953 року *«...вимоги переходу до законності стали загальними, і стосувалися... буквально всіх сфер життя радянського суспільства, позаяк усюди закон був замінений свавіллям, але й сам закон був також віддзеркаленням беззаконня, що царювало в країні»* [34]. По таборах прокотилася хвиля заколотів і повстань. 15 вересня 1955 року Верховна Рада СРСР видала Указ «Про амністію радянських громадян, які співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років», який став підґрунтям для звільнення з таборів також і частини засуджених ОУНівців.

Визначальною подією в цьому ряді, звичайно, став XX з`їзд КПРС, з його розвінчанням «культу особи» Йосифа Сталіна. І, починаючи з 1956 року, перегляди справ репресованих надовго увійшли до практики прокурорських і судових органів.

Проводилися вони за таким сценарієм: виносився протест (у порядку нагляду) Військової прокуратури військовому трибуналу округу. У протестах містився короткий огляд справи і підґрунтя для її перегляду (скарга, відповідне рішення законодавчого органу). Після розслідування, що включало допити засуджених, свідків, вивчення матеріалів справи,

листування в системі органів держбезпеки, з метою встановлення правдивості тих чи інших фактів, запити до різних відомств, архівів тощо, для підтвердження даних, акти всіляких експертиз, слідчий (член обласного суду, якщо справу розглядали за скаргою) укладав підсумковий документ, в якому викладав суть справи з мотивуванням підтвердження або непідтвердження фактів злочинної діяльності ув'язненого.

Документ закінчувався висновком про необхідність перегляду справи в судовому порядку на предмет реабілітації, зміни вироку або про залишення попереднього рішення чинним. Висновки затверджував працівник прокуратури. Потім, на засіданні Військового трибуналу, переглянувши справу, в разі позитивного вирішення, своїм визначенням його члени скасовували попередні вироки Військового трибуналу гарнізону, припиняли справу. Головний військовий прокурор міг не погодити рішення Військового трибуналу округу, і звертався, в свою чергу, з протестом до Військової Колегії Верховного Суду СРСР з вимогою залишити чинним вирок 40-х років. Військова Колегія, ознайомившись з матеріалами, давала відповідь прокуророві (здебільшого, Колегія затверджувала висновки визначень окружних трибуналів). Таким же чином скасовувалися вироки Військового трибуналу округу, тільки вже безпосередньо Військовою Колегією Верховного Суду. Оформлювалося таке рішення у «Визначення» Військової Колегії Верховного Суду СРСР. У відповідності з прийнятим штампом: «розглянув – ухвалив», у документі викладався зміст справи, обґрунтування необхідності зміни попереднього вироку і робився підсумок: «Протест Головного військового прокурора є обґрунтованим», або: «через те, що стали відомими нові обставини», скасувати вирок, провадження справи припинити за відсутністю складу злочину [35]. Протест міг виносити і Генеральний прокурор СРСР, а вироки інколи скасовувалися ухвалою пленуму Верховного Суду СРСР.

Перебіг усього юридичного процесу відбивався у відповідних рішеннях і документах. Для зручності дослідника, розіб'ємо вищеназвані матеріали на три групи.

Група А. **Скарги і заяви**

Надсилалися вони в формі листів до різних інстанцій, переважно, до Військової Колегії Верховного Суду СРСР, секретаріату ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, на ім'я Голови Комітету державної безпеки при Раді міністрів, Генерального прокурора країни, Головного військового прокурора Радянської армії, особисто Першого секретаря

ЦК КПРС Микити Хрущова та Голови Президії Верховної Ради СРСР Климента Ворошилова. Прохачами виступали не лише ув'язнені і заслані, але й їх рідні.

Цим документам притаманний високий емоційний заряд, у багатьох із них присутні намагання показати власні заслуги перед суспільством, клятви в любові до радянської вітчизни, заперечення своєї провини.

«Я не знала, за що мене заарештовано, тому що прочитати листівку не вважала за злочин... Слідчий сказав: «Дівчата, зараз війна, ніколи з вами тягатися, після війни розберемося, а поки що будете ізольовані.»- писала в одній зі скарг ув'язнена Н.Слюсаренко [36].

Листи свідчать про жорстокі методи роботи слідчих ГУКР НКО «СМЕРШ» і НКДБ 40-х років. Ось характерний витяг з листу-скарги (мову, стилістику і орфографію збережено – авт.):

«Следователь, ведший предварительное следствие домагался моих показаний и сознания путем насилия, угроз и других подобных мер, в результате этого – самооговор. Допрос моих однодельцев и всех подследственных, коим указанный следователь вел следствие, с полной очевидностью вскрыл употребленные им методы: он избивал меня мешком с песком, резиной, обернутой в бумагу, бил ногами, пистолетом...

От подписей под протоколами допросов отказываюсь... »

(З листа в'язня Воркутлагу В.Крамаренка Головному військовому прокуророві від 7.X.1955р.) [37].

У справі, з якої взято цю цитату, багато листів зі скаргами, в яких згадуються акти про обстеження тілесних ушкоджень, начебто укладених тюремними лікарями [38]. Але насправді жодних таких документів там немає, а натомість підшиті медичні довідки про стан здоров'я арештантів. Тюремний фельдшер, який проводив 30 червня 1944 року медобстеження, відмітив різні видимі тілесні ушкодження та хвороби: перелом ноги в колінному суглобі, запущена чесотка, розтрощений палець та ін. Причини цих ушкоджень у довідці не вказувалися. Однак, слід зауважити, що подібні свідчення застосування фізичних тортур у відношенні до арештантів не є типовими. Для кримінальних справ 1940-х років, що зберігаються в архіві УСБУ по Дніпропетровській області, радше може йтися про поодинокі порушення законності з боку найбільш «ретивих» слідчих, аніж про систему катувань у слідчій практиці (звичайно, якщо робити висновки на основі матеріалів самих справ).

Окремо слід згадати клопотання засуджених про помилування, перегляд вироку: деякі з них задовольнялися вищими інстанціями.

Наприклад, Президія Верховного Суду СРСР ухвалила рішення про заміну смертного вироку стосовно В.Остапенка п'ятнадцятьма роками «каторжних робіт» [39] (так у справі – автор). У таких випадках у справах присутні витяги з документів керівних органів, листування з даного питання між різними інстанціями. Однак, велика кількість звернень осіб, що відбували покарання, навіть після формальних перевірок закінчувалися такими підсумками, як, наприклад, у рішенні засідання Дніпропетровської комісії з перегляду кримінальних справ на осіб, які утримуються в таборах, колоніях і тюрмах МВС СРСР: *«...у перегляді вироку відмовити. Скаргу залишити без задоволення. Справу здати в архів»* [40].

Після ознайомлення зі скаргами, працівники установ, яким вони адресувалися, відправляли їх до архіву, де їх підшивали до справи. Але перед тим, як правило, вони створювали підґрунтя для призначення повторних розслідувань.

Група Б. **Безпосередні матеріали додаткових розслідувань і перевірок**

До цієї групи належать вищеозначені протести військових прокурорів, ухвали судових органів, а також документація слідства: протоколи повторних допитів свідків та засуджених, оглядові довідки («обзорные справки») кримінальних справ на членів ОУН, матеріали перевірок слідчої діяльності в 40-х роках, довідки з різних архівів, висновки графологічної експертизи (повний комплект документів з результатами графологічного дослідження підроблених слідчим підписів підслідного Л.Костенка на протоколах допитів наводиться у його кримінальній справі) [41]. Основну цінність у перелічених документах мають протоколи допитів та оглядові довідки інших справ.

Отже, оглядові довідки – це долучені до архівної кримінальної справи в ході розслідування або повторного розслідування стислі огляди справ інших людей або груп з викладенням їх загального змісту. Ці довідки не тільки дають дослідникові можливість ознайомитися за короткий термін із значною кількістю кримінальних справ, але й дізнатися, де їх, у разі потреби шукати, адже в кінці кожної з довідок позначене місце зберігання справи (а часто вони складалися службовцями управлінь КДБ інших областей) та її архівний номер. Оглядові довідки укладалися ретельно і повно, в них фіксувалося не лише те, в чому обвинувачувалися засуджені, але й підґрунтя обвинувачень. Цитувалися зізнання, зроблені протягом слідства, як, наприклад, таке: *«3 серпня 1943 року я вступив до*

ОУН. Завербований був я ВАЩЕНКОМ. Він розповів мені про цілі і задачі ОУН. Я поділяв ідеї українських націоналістів, мені подобалося утворення самостійної Української держави. Націоналістичну літературу я отримував, читав її, але не розповсюджував. Я дав згоду числитися в УПА, але, коли мені запропонували виїхати до УПА, я відмовився» [42]. Наводячи найважливіші факти, укладач довідки зобов'язаний був зробити висновок про обґрунтованість вироку. Хоча зустрічаються також довідки чисто описувального характеру.

Матеріали повторних перевірок є переконливими доказами порушень юридичного характеру, що їх допускали слідчі воєнних і перших повоєнних років. Вивчаючи їх, можна побачити, як останні припускалися явних фальсифікацій, «підтягували» відповіді заарештованих під власну концепцію, перекручували зізнання тощо. Красномовно це підтверджують матеріали справи у обвинуваченні Валентини Медведєвої, Явдохи Чернети, Ганни Ризоль, Валентини Закопко, Галини Сторубель [43]. Порівнюючи їх зізнання на допитах у 1944 році з зізнаннями в більш ліберальній атмосфері 50-х років, неважко зауважити всю незаконність методів ведення слідства воєнних років. Протоколи допитів зберегли цінні факти, викладені свідками в ході нового слідства. Саме вони дозволяють дослідникові співставити трактування подій часів німецької окупації одними ж і тими особами в різний час. На прикладі матеріалів повторних перевірок по справі у обвинуваченні вищевказаних осіб, зробимо спробу показати типові наслідки роботи слідчих по перегляду справ. У «Обвинувальному висновку», винесеному 4 грудня 1944 року у слідчій справі групи молодих дівчат з Амур-Нижньодніпровського району міста Дніпропетровська, їх звинувачено в перебуванні в Організації українських націоналістів, а справу передано військовому прокуророві для затвердження «висновку» з метою подальшої пересилки її до Військового трибуналу. Одну із заарештованих у справі – Валентину Медведєву – на додаток ще й визначено як «працівника СД», що видавала німцям комуністів і комсомольців. Жодних доказів, зазвичай, у справі немає. Наслідками викривального захвату одного зі слідчих стали суворі вироки (15 і 20 років «каторжних робіт») Військового трибуналу військ НКВС Дніпропетровської області всім вищезгаданим громадянкам. А ще до суду, після першого допиту, в камері повісилася Марія Чернета [44].

Послідуючі перегляди справи призвели до пом'якшання покарання: «Ухвалою Військового Трибуналу військ НКВС Українського Округу» від 6 липня 1945 року було замінено вироки Закопко, Сторубель і Ризоль з 15 до 10 та Явдосі Чернеті з 20 до 10 років, а 18 листопада 1954 року,

після десятирічного ув'язнення в таборах, звільнено В.Медведєву, з якої перед цим знято пункт обвинувачення в приналежності до ОУН. Черговий перегляд справи відбувся в 1959 році. 19 березня цього року Військова Колегія Верховного Суду СРСР встановила, що слідчим були допущені надзвичайні порушення всіх правових норм, справу було повністю сфабриковано. У цей день зо всіх дівчат були зняті обвинувачення і справу припинено за відсутністю складу злочину. Цілком спростовані наскрізь брехливі звинувачення Медведєвої в співпраці з німецькими спецслужбами. Цьому передувала серйозна робота по відшуканню людей, яких остання, начебто, видавала окупантам. Усі вони однозначно заперечили її вину. Крім того, ретельне розслідування виявило, що прізвища Медведєвої не тільки немає в списках агентів СД, але не існувало й гестапівців, яким вона, немовби, доносила на радянських громадян. Усе це запротокольовано слідчими в 1959 році.

Також виявлено злочинне приховування факту самогубства Марії Чернети. Так, із спільної справи таємно були вилучені всі документи з розслідуванням її «злочинної діяльності», і, за згодою начальника відділу контррозвідки «СМЕРШ», слідчий «СМЕРШу» здав на зберігання до Першого спецвідділу УНКВС області її слідчу справу з протоколом єдиного допиту, що відбувся в день її загибелі 19 вересня 1944 року. Як свідчить «оглядова довідка» слідчої справи: *«Больше в деле никаких материалов, в том числе протокол медицинского освидетельствования трупа ЧЕРНЕТЫ М. не имеется»* [45].

Чи призводили підсумки роботи спеціальних комісій до притягнення до відповідальності слідчих-злочинців, із матеріалів слідств не видно. Інколи, хоча й з великим запізненням, комісії виправляли допущену несправедливість стосовно безвинних, навіть з точки зору тогочасних законів, людей. Проте автору не відомі випадки, коли б слідчі понесли відповідні до їх дій покарання, навіть, коли йшлося про злочини проти людяності. У чому простежується, безумовно, подвійний стандарт як радянської, так і сучасної української (адже злочини проти людяності не мають терміну давності і, наприклад, нацистські злочинці досі підлягають покаранню) юридичних систем.

Протоколи допитів свідків 50-х років, подібно до їх скарг, свідчать про відверті порушення законності 10-15 років тому:

«Вопрос: Кто именно избивал Вас на следствии, чем, как и где?

Ответ: Меня избивал следователь Голубев в своем кабинете ногами, палкой, головой бил о стенку, заставлял курить и порвал на мне одежду. Через день пришел в камеру прокурор и застал меня в таком состоянии,

(о) чем был составлен акт (у справі він відсутній – авт.). Допрос производился при закрытых дверях и сопровождался нецензурной бранью и оскорблениями... » (Із «Протоколу допиту ЛЯЩЕВСЬКОЇ О.А.» від 7 вересня 1956 року) [46].

Слід додати, що в підсумкових документах слідств 40-х років оминаються факти, які не вписувались у концепції слідчих: випадки рятування єврейських сімей [47], переховування від німців поранених червоноармійців [48] тощо.

А численні приклади антинімецької діяльності учасників ОУНівського підпілля (що фігурують майже у всіх справах) не беруться до уваги навіть і в висновках переглядів архівних справ [49].

Цікавим є також те, що за умови ретельного вивчення суміжних кримінальних справ, які зберігалися в інших обласних управліннях КДБ, укладалися замовлення, і там на них писалися ***«Протоколи огляду архівної кримінальної справи»*** («Протокол осмотра архивного криминального дела») в присутності понятих, яким роз'яснювалася їх задача і право робити заяви та зауваження з приводу всіх дій слідчого, що заносилося до протоколів [50]. Так само детально виконувалися та оформлювалися матеріали різних експертиз, до справи підшивалися чисельні довідки, характеристики, що стосувалися переглядів кримінальних справ. Тут же треба згадати і листування органів безпеки з рідними засуджених. За існуючих тоді відомчих інструкцій, до близьких доводилася досить обмежена та не завжди достовірна інформація, головним чином вона містилася в довідках, що їх надавали органи.

Група В. **Реабілітаційні документи**

У 50-60-х роках, згідно законів, що тоді існували, реабілітації підлягали лише особи, чиї справи були повністю фальсифіковані, і це підтверджували результати перевірки. Якщо причетність до ОУН не спростовувалася, висновки слідчих НКВС-НКДБ-МДБ залишалися чинними. Цим пояснюється незначна кількість позитивних результатів.

Наслідки масових переглядів політичних справ у 1989-91 роках для ОУНівців також були невтішними: навіть підкориговане, законодавство СРСР не давало можливості для їх реабілітації. І ухвали реабілітаційних комісій закінчувались, переважно, таким резюме: «Немає підстав для опротестування судових рішень, що відбулися. Вирок є законним і обґрунтованим».

Ситуація змінилася лише з прийняттям 17 квітня 1991 року Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Відтоді

членство в ОУН перестало бути причиною звинувачень у злочинній діяльності, і всі особи, щодо яких у матеріалах справ «немає сукупності доказів», передбачених законом, і, згодом, «Постановою Верховної Ради України «Про тлумачення закону...» від 24 грудня 1993 року [51], підлягають реабілітації.

Документи реабілітацій 80-90-х років: протести, висновки, визначення мають юридичний характер і не містять значущої інформації для історика. Важливо також зауважити, що КДБ, СНБУ, СБУ прагнули розшукати самих незаконно постраждалих або їх родичів (у справах наявні запити до різних установ) і, в разі позитивних результатів пошуку, їм надсилалися довідки про реабілітацію, підписані працівниками прокуратури. До справ підшивалося також листування між зацікавленими відомствами і громадянами з питань реабілітації.

Післямова

Документи і матеріали архівних кримінальних справ із фондів архівів Служби безпеки України – надзвичайно цінне джерело для дослідників історії Організації українських націоналістів і взагалі для тих, хто вивчає новітню історію України. Вони достатньою мірою автентичні, репрезентативні, адже кримінальні справи в системі правоохоронних органів оформлювалися відповідно до єдиних нормативних вимог. Але, зважаючи на їх суб'єктивність, потребують серйозної перевірки на предмет достовірності шляхом співставлення з іншими джерелами, ретельного ознайомлення з бібліографією з даної проблеми. Певним чином, вони є вторинними серед цілої джерельної бази історії ОУН. Їх недостатня достовірність зумовлена багатьма чинниками: упередженістю або непорядністю слідчих та суддів, намаганням підсудних приховати реальні масштаби своєї діяльності в Організації проти радянської влади, численними випадками фальсифікації справ та ін. Попри це, вони дозволяють зробити висновки, що на території Східної України (в нашому випадку – Дніпропетровської області) існувало розгорнуте підпілля, діяльність якого значно відрізнялась методами боротьби від діяльності ОУН у західних областях. У Дніпропетровській області діяльність підпільників-націоналістів зосереджувалася на розбудові клітин Організації, формуванні у населення відповідного світогляду, а також активної пропагандистської роботи проти німецьких завойовників і радянської влади шляхом розповсюдження агітаційної літератури, листівок та інших матеріалів [52]. У документах кримінальних справ не міститься інформації про збройні партизанські формування ОУН

на території області, хоча трапляються факти замахів на німецьких ставлеників з числа осіб місцевого населення: поліцейських, колаборантськи налаштованих членів органів місцевого управління, агентів СД [53]. Наявні також дані про роль членів ОУН в утворенні легальних і напівлегальних культурницьких, освітянських, спортивних товариств [54], про впливи Організації на місцеву пресу окупаційного часу (зокрема, криворізький часопис «Дзвін», дніпродзержинську газету «Кам'янські вісті» [55], проникнення ОУНівців до окупаційних установ, навчальних закладів [56].

У деяких справах чітко показана організаційна структура ОУН, розкриваються методи конспірації [57], висвітлені факти німецьких репресій проти її членів.

Незважаючи на різнопланову діяльність ОУН в області, базуючись на матеріалах фонду кримінальних справ архіву УСБУ по Дніпропетровській області, можна ствердити, що досить велика частина населення не сприйняла ідей Організації через цілу низку об'єктивних та суб'єктивних причин: успішної діяльності репресивних органів, невір'я багатьох людей щодо реальності перемоги у війні третьої сили, змоги протистояти потужним авторитарним режимам, активні дії радянської пропагандистської машини.

Більшість людей, які залишилися на окупованій німцями території, бачили реального визволителя лише в особі Червоної армії, дехто вважав, що українці мають державу в формі УРСР, спрацьовувала також наявність серед міського населення значного відсотку росіян, які традиційно вороже ставилися до української самостійності. Відіграла свою роль також і певна непідготовленість ОУН до дій на території східних областей, необізнаність більшості її активних членів із Західної України у місцевих реаліях, традиціях, звичаях, відсутність на початку діяльності конкретних програм. Але факти порушення кримінальних справ проти місцевих молодих хлопців за вже нові націоналістичні «злочини» на початку 50-х років (наприклад, справа М.Ушкварка та братів Лихів), показує, що учасникам підпілля ОУН вдалося значно підсилити за досить короткий часовий відрізок, після тривалої перерви, «незалежницькі» настрої серед населення регіону.

Автор цієї роботи не зустрів в архівних кримінальних справах на учасників підпілля ОУН свідчень про існування радянських формувань антинацистського спротиву в регіоні, як, відповідно, і фактів відвертого протистояння ОУН і радянських підпільних груп в період окупації. Проте, деякі цікаві факти про керівника дніпропетровських комуністів, який

намагався створити підпільну антинімецьку мережу, можна відшукати в справі перекладача на службі окупантів Г. Якобовського.

Враховуючи те, що органами держбезпеки після вигнання німецьких загарбників проводилася широка робота з виявлення ОУНівських осередків у всіх районах області, можна спробувати встановити ймовірну кількість учасників підпілля на теренах Придніпров'я. За архівними даними з фондів Служби безпеки України, підрозділи ОУН на Дніпропетровщині нараховували більше 800 чоловік, у багатьох населених пунктах області були сформовані організаційні клітини, що складалися із ланок, кожна з яких, згідно законів конспірації, налічувала не більше 3-4-х членів. У перші повоєнні роки органи МДБ практично повністю ліквідували підпілля, заарештували значну частину членів Організації, реквізували бази зброї та боєприпасів, провели провокативні заходи з «відновлення» організаційної мережі, з метою виявлення симпатизуючих самостійницькій ідеї людей, які уникли «уваги» з боку каральних органів раніше. Однак, у документах не згадуються випадки збройних сутичок між підрозділами ОУН і НКВС, МДБ, що було повсякденним явищем для західних областей.

Цілковитої вірогідності відтворення подій можна сподіватися лише після якомога повного освоєння всієї наявної джерельної бази історії ОУН, у тому числі комплексного вивчення документів з фондів архівів спецслужб, включно з матеріалами наказів, відомчих інструкцій, діловодчого листування, інформаційних документів (спецповідомлень, доповідних записок, звітів, довідок і т.ін.), оперативних джерел, що розкривають механізм діяльності органів державної безпеки СРСР (як також нацистської Німеччини) проти національного підпілля, відповідно до загальної політики державного і партійного керівництва на викорінення українського націоналізму в усіх його проявах.

Треба, щоправда, враховувати той прикрий факт, що навіть архівні кримінальні справи дослідникові отримати для роботи вдається надзвичайно важко - через наявність закону, який вимагає від ученого дозволу на ознайомлення зі справою від самого реабілітованого (саме від реабілітованого, інакше документи на руки не видаються взагалі), або його рідних. Та навіть у разі існування домовленності з вищевказаними особами, не є фактом, що дослідникові видадуть саме ті матеріали, яких потребує предмет його наукового зацікавлення. Отже, можливість докладного аналізу всього масиву архівних документів з'явиться лише за умови існування дієвого архівного законодавства та доброї волі і високої культури керівництва у країнах колишнього СРСР. А ось далі

вже набере сили наступний чинник: особистий професіоналізм, наукова чесність та політична незаангажованість історика.

Література та джерела

1. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. Львів, 1992. С.108, 117-118,139.
2. Літопис Української Повстанської Армії./Під ред.П.Потічного і Є.Штендери/.-Торонто, 1976-1993.

Літопис Української Повстанської Армії./Нова серія.-Т.1, 2.-Київ, 1996,1999.

3. Наприклад, видання з серії «Бібліотека українського підпільника», яка виходила на чужині, без визначення місця видруку, в яких, починаючи з 1955 р., друкувалися вказані матеріали.
4. Кагуй П. Матеріали і документи до історії УПА, ОУН у фондах Центрального Державного архіву вищих органів влади і управління України//Україна в минулому.- Вип.III.-К.-Львів, 1993. С.7-9.
5. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953рр. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн.1-2.-К., 1994.

Давид І. «Суд» над Оленою Степанів//Україна в минулому.-Вип. III.-К.-Львів, 1993. С.107-112.

Бондаренко К. До питання про українсько-німецькі стосунки у 1944 році//Україна в минулому... С.68-87.

6. Ченцов В. Что было, то было...//Днепровская панорама, 1 грудня 1993.
7. Білокінь С. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВД//Розбудова Держави.1992, № 6.
8. Архів УСБУ в Дніпропетровській області.-Фонд кримінальних справ.-Спр.№№ П-25225, П-25815, П-6402.
9. Там само. -Спр.№ П-24502.
10. Там само. -Спр.№ П-6402.
11. Там само. -Спр.№ П-25728.
12. Там само. -Спр.№ П-25815.
13. Там само. -Спр.№ П-25570.-Арк. 59.
14. Там само. -Спр.№ П-13502.-Арк. 47-50.
15. Там само. -Спр.№ П-25003.
16. Там само. -Спр.№№ П-24905, П-25003.
17. Там само. -Спр.№ П-12541.
18. Там само. -Спр.№ П-25728.

19. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953р.р. Кн.1.- К.,-С. 358-359.
20. Пронченко А. Листи до Д.Куделі (1994-1995р.р.). Архів Д.Куделі.
21. Архів УСБУ в Дніпропетровській області. - Фонд кримінальних справ.- Спр.№ П-24502.- Т.2.-Арк.251-262.
22. Там само. -Спр.№ П-25003.- Т.1.-Арк.357.
23. Там само. -Арк.312.
24. Там само. -Арк.313.
25. Там само. -Спр.№ П-24905.- Т.4.-Арк.207.
26. Там само. -Спр.№ П-25003.- Т.1.-Арк.313.
27. Там само. -Спр.№ П-24905.- Т.4.-Арк.152.
28. Там само. -Спр.№ П-25003.- Т.1.-Арк.346, 357.
29. Там само. -Арк.357.
30. Там само. -Спр.№ 14492.
31. Там само. -Спр.№ П-25003.-Т.2.-Арк.233, 220-224.
32. Там само. -Спр.№ П-7382.- Арк.448.
33. Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії.-К.,1993.-С.299.
34. Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. –London, 1989.-С.584.
35. Архів УСБУ в Дніпропетровській області - Фонд кримінальних справ. – Спр.№ П-24502.-Арк.282.
36. Там само. -Спр.№ П-25003.-Т.2.-Арк.29.
37. Там само. -Спр.№ П-24905.-Т.5.-Арк.6 (зв.)
38. Там само. -Арк.25.
39. Там само. -Спр.№ П-25403.-Т.1.-Арк.407.
40. Там само. -Спр.№ П-24502.-Т.2.-Арк.18.
41. Там само. -Спр.№ П-25003.-Т.1.
42. Там само. -Спр.№ П-25003.-Т.1.-Арк.517.
43. Там само. -Спр.№ П-13502.
44. Там само.
45. Там само. -Т.2.-Арк.143.
46. Там само. -Спр.№ П-24905.-Т.5.-Арк.69.
47. Там само. -Спр.№№ П-25003, П-12541.
48. Там само. -Спр.№ П-24905.-Т.1.-Арк.223.
49. Там само. -Спр.№№ П-25003, П-25728, П-25403, П-25815 та ін.
50. Там само. -Спр.№ П-24502.-Т.3.-Арк.43-45.
51. «Голос України», 15 січня 1994.

52. Архів УСБУ в Дніпропетровській області. Фонд кримінальних справ.-Спр.№№ П-13502, П-14492, П-25570.
53. Там само. -Спр№№ П-25003, П-24905, П-25815.
54. Там само. -Спр.№ П-31167.
55. Там само. -Спр.№№ П-12541, П-13331.
56. Там само. -Спр№№ П-24502, П-6402.
57. Там само. -Спр.№№ П-24905, П-25728.

Дмитро Куделя,
м.Дніпропетровськ

Дніпропетровці в Українській Повстанській Армії

Перші члени Організації Українських Націоналістів (далі – ОУН) з'явилися в Дніпропетровській області ще під час боїв за обласний центр. Це були учасники роїв Південної Похідної Групи (далі – ПдПГ), скеровані для роботи на лінії Дніпропетровщина – Донбас – Крим. У самий Дніпропетровськ свій рій привів, наприкінці серпня 1941 року, Тимофій Семчишин («Річка»). Серед учасників цієї групи перебував також представник Головного Проводу ОУН Зіновій Матла («Святослав Вовк»), який, після приходу до місця призначення, перебрав на себе обов'язки Голови Крайового Проводу. За допомогою членів ПдПГ, головно її учасника Василя Регея («Кіт») була утворена обласна управа із представників патріотично налаштованої української інтелігенції, на чолі з професором П.Олійниченком [1]. Тут треба зауважити, що учасники похідних груп та деякі з українців – членів ОУН на службі в німецькій армії (переважно перекладачі та водії) мали з собою рекомендаційні листи до мешканців Східної України, які вважалися Проводом носіями ідеї самостійництва: припускалося, що ці люди, цілком імовірно, погодилися б допомогати Організації в досягненні її завдань. Поміж таких осіб були, наприклад, дніпропетровський хірург Борис Андрієвський, старший брат якого - Андрій, ще з часу поразки військ УНР, перебував у еміграції на Заході та, навіть, входив до складу Проводу Українських Націоналістів ще від І Конгресу (після розколу 1940 року залишився в ОУН А.Мельника); викладач А.Рябишенко, також дніпропетровець; нікопольський педагог Федір Вовк. Із багатьма потенційними союзниками контакти було нав`язано ще за короткий період передвоєнного об'єднання українських земель у складі УРСР, коли українців, нарешті, перестали роз'єднувати міждержавні кордони, а декого провідники націоналістичних груп пам'ятали ще з часу національно-визвольної боротьби...

Сам В.Регей був призначений завідуючим організаційним відділом управи, водночас обіймаючи керівництво обласним (а не міським, як пишуть деякі дослідники) проводом ОУН. Дніпропетровська обласна управа була єдиним відомим дотепер органом самоврядування на окупованій німцями території Східної України, на печатці та кутовому

штампі якої, поруч із її власним найменуванням та тризубом, стояв титул «Українська Держава» [2].

У зв'язку із неузгодженим з німцями проголошенням незалежності України у Львові 30 червня 1941 року, в той час, коли Дніпропетровська область була зайнята німецькими військами, по раніше окупованих українських землях вже котилася хвиля репресій проти членів ОУН, як невигідної для окупантів політичної сили. Тому у Наддніпрянщині, майже одразу ж після її завоювання, нацисти розпочали роботу з нейтралізації націоналістичних впливів на населення Східної України. Наслідком її стали репресії проти членства ОУН та політично заангажованої частини населення, а саме арешти керівників ОУНівських груп, пошук і депортація до Генерал-губернаторства галичан, як носіїв самостійницької ідеї, та усунення з новопосталих органів місцевої української влади і поліції політично свідомих українців. З прибуттям у регіон органів цивільного німецького управління, айнзатцкоманд та інших репресивних утворень терор набував чимдалі жорстокішого характеру. Так, якщо у вересні 1941 року заарештований «айнзатцкомандо 6» В.Регей був відправлений до Галичини як «почесний в`язень» (у той самий день, 16 вересня, кількома годинами перед тим, також були «взяті» учасники походу Амалія Регей, Тетяна Патроник, Зенон Матла), то вже за період кінця того самого року до літа сорок другого місцеві організаційні осередки по містах і районах області були майже повністю розгромлені нацистами із застосуванням до їх керівників смертної кари та ув'язнення у тюрмах та концтаборах. Найбільших втрат зазнали українські патріоти на Криворіжжі, де в лютому (за даними А.Пронченка – в квітні) 1942 року серед десятків інших були закатовані міський голова С.Шерстюк, поет-націоналіст, редактор місцевої газети «Дзвін» М.Пронченко, учасниця ПдПГ Анна Максимець [3]. У концтаборі опинилися організатори підпілля у Дніпропетровську – Т.Семчишин («Річка»), Д. Павлишин, С.Макух («Роман») та ін.

У Головному Проводі розуміли складність ситуації, а тому весною 1942 року на Львівщині формується Крайовий Провід Південно-Східних Земель (далі – ПдСУЗ), на чолі з Василем Куком («Леміш», «Степан», «Куркуль»), який прибуває на терен генерал-комісаріату Дніпропетровськ з групою підпільників наприкінці травня того ж року, окремо дістається терену його заступник – організаційний референт Петро Дужий («Крученко», «Арсен», «Білий»). Також до складу ПдКП увійшли Омелян Логуш («Іванів») – ідеологічний референт, Ярослав Петречко-молодший («Граб») – керівник Служби Безпеки

(далі – СБ), Михайло Медвідь («Карпович») – військовий референт. Імовірно, до Крайового Проводу належав, як провідник юнацтва - Юрій-Костянтин Федорук («Лемко»)[4], у скорому часі - Обласний Провідник Дніпропетровщини. До Південного Краю за організаційним територіальним розподілом входили Дніпропетровська, Запорізька, Донецька, Луганська, Херсонська, Миколаївська, Одеська області, а також Крим, Кубань та підрумунська «Трансністрія», центром було обрано Дніпропетровськ.

Можна погодитися з невідомим автором «Звіту про діяльність ОУН на Східньо-Українських землях», який у 1943 році поділяв період дії там ОУН на два етапи: перший – підготовчий, а з весни 1942 року другий – підпільно-революційний етап [5]. Саме від цього часу, тобто з початку роботи ПдКП на чолі з В.Куком, надзвичайно посилюється агітація за незалежність України, пропаганда набуває різко антинімецького пафосу, формуються десятки нових організаційних осередків по всіх районах генерал-комісаріату Дніпропетровськ, звена Організації утворюються часто навіть у невеличких селах, як це було, наприклад, у Широківському, Солонянському, Дніпропетровському приміському районах. Надзвичайний талант організатора та природний хист «Лемеша» всюди, куди б не відряджав його Провід, завжди давав позитивний результат. І коли дехто з бандерівців, навіть з керівного складу, скаржилися на неможливість працювати на Сході, Василь Кук досяг лише за рік величезних успіхів у справі налагодження підпільної мережі.

На літо-осінь 1942 року припадає сплеск активності СБ при ПдКП, на чолі з Ярославом Петречком-«Грабом» та Іваном Біликом-«Костем»-«Півтораком»: це замахи і ліквідації німецьких вислужників із числа поліцаїв, агентів СД та службовців управ (Четвертак, Долін, Федулов та ін.), визволення із таборів ув'язнених членів ОУН. Арешти підпільників тривають. Розстріли і катування свідомих українців окупантами, як також активна протинімецька позиція ОУН, призводять до відчутного зросту симпатій до неї з боку місцевого населення. Свої плоди дає агітаційна, виховна, просвітянська робота націоналістів, їх наполегливі заклики до відродження національної гідності, пропагування героїки боротьби серед молоді. Кількість симпатиків до осені 1943 року, тобто до часу звільнення більшої частини території області від німців, відраховується тисячами, українським націоналістам уже набагато легше доводити людям правильність їх ідеології та величність кінцевої мети. У відповіді офіційного представника Прес-центру УСБУ у

Дніпропетровській області В.Ченцова у 1993 році загальна чисельність учасників націоналістичного підпілля в області оцінюється у понад 800 чоловік [6], підпільні звіти ОУН подають на літо 1943 року – 5 тисяч, разом із «організованими симпатиками» [7]. Укладений нами іменний покажчик нині налічує понад 700 установлених імен підпільників-націоналістів та симпатиків. Попередній аналіз віднайдених джерел примушує погодитись із цифрою, наведеною у звітах.

Саме на цьому тлі Провід ОУН(СД) – бандерівців на III Конференції в лютому 1943 року «зважив стан внутрішніх сил ворога, розглянув зовнішні політичні обставини для військової дії. Після цього на терені Полісся і Волині виступили перші збройні відділи Української Повстанської Армії» [8]. До сорок третього були окремі збройні відділи, які ще було зарано називати армією. Від цього часу підпільні видання ОУН посилено популяризують ідею розбудови власних збройних сил, а відомості про утворення УПА (часто-густо у значно перебільшеному вигляді) швидко сягають Дніпропетровської області. Влітку ж 1943 року, як свідчить одна з «Доповідних записок» начальника управління НКВС у Дніпропетровській області секретареві обкому КП(б)У, *«особливо гостро було поставлене питання про негайний відхід членів ОУН до УПА перед приходом частин Червоної Армії»* (переклад з російської цитованих документів НКВС – автора) [9].

В іншій записці начальника управління НКВС зазначалося: *»З 1943 р., за вказівкою Головного Проводу районні оунівські організації нашої області проводили велику роботу по вербуванню та відправленню до УПА призовних контингентів. Кожний район періодично направляв по явкових паролях до баз формування загонів УПА збройні групи для поповнення»* [10]. Справді, у період літа-осені 1943 року переправлення до лав УПА підпільників із Дніпропетровщини набуло розмаху. Викликано це було не лише наступом радянських військ, але й посиленням вивезення молоді на роботи до Німеччини.

Проте, дехто з дніпропетровських ОУНівців потрапив до УПА раніше. Так, наприклад, пропагандист Дніпропетровського обласного проводу Василь Худенко («Остап»), уже весною 1943 року був відправлений на Рівненщину, де долучився до УПА, і виконував обов'язки шефа зв'язку штаба ВО (групи) «Заграва» на Північно-Західних Українських Землях, політвиховника куренів «Непитайло» та «Горлиця», а згодом політреферента Південної групи УПА. Його батько, Михайло Худенко, також допомагав повстанцям, служачи священиком УАПЦ у одній з волинських парафій. В.М.Худенко був взятий у полон військами НКВС

у 1944 р. і помер 7 серпня 1948 р. у «Сєввостлазі», у Магаданській області.

Основними напрямками слідування щойно сформованих груп повстанців були райони так званого Чорного лісу, що починався в Кіровоградщині, та «Холодного Яру» на Південній Київщині (район Умані, нині – Черкаська область), що сам по собі був легендою українського повстанського руху. Формуванням повстанських відділів, організацією командування та кординації дій, а також розміщенням та прохарчуванням новоприбулих займався провідник Кіровоградщини Осип Безпалько («Остап») та провідники, які щойно виїхали з Дніпропетровська: Петро Дужий («Арсен»), Ярослав Петречко («Граб»), в Холодному Яру - Михайло Медвідь («Карпович»). Так, наприклад, Дужий з жовтня 1943 р. організовував боївки на обширній території переважно Кіровоградської області: Голованівські, Капітанівські, Олександрівські ліси, селища та містечка Аджамка, Фундукліївка, Олександрівка, Новоукраїнка. Василь Кук пересувається тереном (Полісся, волинська Крем'янеччина, де вже була база колишнього обласного провідника Дніпропетровщини Петра Олійника – «Енея», у Дніпропетровську – «Романа», «Морозенка»), всюди полагоджуючи повстанські справи, і на більш тривалий час осідає в Умані. Через розуміння того, що закріпитися в Холодноярщині, через швидкий наступ Червоної Армії, за короткий час не було можливості, завдання перед організаторами поставало таке: об'єднати всі повстанські групи та бажаючих з числа втікачів і, ймовірно, частини поліцейських, призначити спільне керівництво – і відступати в напрямку Вінниці, або, зглядно з ситуацією, навіть, Волині. Там перейти фронт, підготуватися до бойових дій – і вже після серйозної підготовки вертатися назад і закріплюватися на місцях [11]. «Леміш», уже, імовірно, як командир УПА-«Південь» полковник «Коваль», наказує відсилати людей на Крем'янеччину. Там їх вишколювали підпільники, обізнані з військовою справою, озброювали (більшість груп вирушали в дорогу без зброї): в такий спосіб творилася більш-менш боєздатна військова сила. Так само формувалися рейдові відділи у тій частині Київщини, що була на південь від автостради Сарни-Київ, в районі Славутських лісів. Ці відділи діяли практично єдиним комплексом, складаючи окрему військову округу, якою командував Омелян Грабець – «Батько» – «Богун» [12].

Серед тих, хто займався організацією переправлення людей до УПА в м.Дніпропетровськ 1943 року у документах НКВС називаються «Доктор», «Чорний» [13]. Наприкінці жовтня з обласного центру вирушають утримувач однієї з головних конспіративних квартир Крайового Проводу,

колишній вояк армії УНР Григорій Дудка (неправильно називаний учасником групи підпільників з Широківського району Г.С.Ільченком обласним провідником «Лемком») [14] з дружиною, яку підпільники називали «мамою революціонерів» й донькою Лідією, разом із обласним провідником – галичанином «Юрою», під виглядом зятя [15]. Окремою підводою, але разом із ними, їхали гласний агент СД, учасник підпілля Філоненко Олександр із Нижньо-Дніпровська та машиністка Крайового Проводу галичанка «Маруся», яка переховувалася у нього в хаті. Вони перевозили для УПА велику кількість літератури, півскрині набоїв, міни. Велику частку цього вантажу довелося закопати на окраїні поля біля с.Аджамка на Кіровоградщині, через напад німецької сторожі, яка знайшла під час обшуку бланки генерал-комісаріату у «Марусі» та револьвер і гроші (30 тис.карбованців) у Філоненка. «Юра» після того прийняв рішення залишити його в с.Ново-Українка допомагати місцевому районовому провіднику під виглядом евакуйованого німцями. Доля «Марусі» невідома.

За наказом районового організатора «сітки» (мережі) ОУН на Лівобережжі Дніпропетровська (за німців цей район числився як окреме місто – Нижньо-Дніпровськ) Степана Макуха - «Романа» (нещодавно визволеного СБ із концтабору) приблизно в той самий час вирушає в напрямку Кіровоградщини група підпільників під командою лікаря «Арсена». Загін складався з 22-32 чоловік. У цій групі перебував пропагандист і поет Микола Самійленко («Лисий»). Після збору в парку ім.Пушкіна вони дісталися залізничного вокзалу, сіли на німецькі платформи і виїхали в напрямку Знам'янка – Олександрія. В одному із зазначених населених пунктів їх зустрів місцевий провідник і допровадив до лісу в околицях, а надалі – до місць постійної дислокації у Голованівському лісі, що пролягав по колишньому Хмелівському та Маловисківському районах Кіровоградщини. Там цю групу очолив уже Петро Дужий, який щойно прибув із Новоукраїнки. Група складалася з семи боївок, з яких одна не була стабільною. У цій переходовій боївці скупчувалися, переважно, новачки. Двома боївками з цієї ж групи керував колишній червоноармійський офіцер – майор «Божко», ад'ютантом при якому був повстанець «Дубок» – вісімнадцятирічний юнак із Західної України. Головним завданням боївок на той час було паралізувати діяльність місцевої німецької адміністрації. Для цього потрібно було привернути на свій бік або нейтралізувати місцевих поліцаїв. Також дуже важливо було зробити запаси харчів та зброї, чим боївки займалися досить успішно, але при цьому не вбивали німців, аби уникнути терору

Самотовка Ярослав - член ОУН(м), перекладач при Дніпропетровському університеті в роки німецької окупації, вірогідно розстріляний німцями у 1943-1944 рр.

Пронченко Михайло – поет, редактор часопису «Дзвін» (м.Кривий Ріг), розстріляний німцями за належність до ОУН у 1942 р.

Вовк Федір («Голубенко») - ймовірно, тереновий провідник ОУН(б) Нікопольщини, «праведник світу» за врятування єврейської родини, на еміграції - віце-президент УГВР.

Перепадя Петро – учасник підпілля ОУН(б) у Нікополі, остарбайтер у Штутгарті, військовослужбовець Радянської Армії, в`язень мордовських таборів.

з їх боку. А ось випадки вбивства поліцаїв траплялися, як, наприклад, у с.Очеретяному (двох місцевих поліцаїв було зліквідовано, що мало наслідком застрашення інших, і призвело до переходу до повстанців їх великої групи в сусідньому селі Кіровці). Восени 1943 р. боївки принаймні 7 разів зупиняли вночі німецькі ешелони, що проходили через терен. Також восени вдало проведено акцію із захоплення великої кількості зброї і амуніції з німецького обозу. Все це складувалося у визначених місцях для майбутньої боротьби з більшовиками. Боївки поповнювалися додатково за рахунок дезертирів-поліцаїв з місцевих сіл та військовополонених (1/5), серед яких були, крім українців, ще й росіяни і, навіть, євреї (наприклад, Федір Швець). Поміж поліцаїв траплялися і радянські агенти (імовірно, одним із них був такий собі Таровіков) [16].

Із Дніпродзержинська ще у вересні вийшла група, очолювана, вірогідно, агентом НКВС, у складі якої перебували провідник Верхньодніпровського району Леонід Воловик («Андрій»), Микола Страшко та друга група підпільників з Лівого берегу Дніпродзержинська, на чолі з невідомим військовим, капітаном. У дорозі вони зустрілися ще з двома командами. Одною із них, імовірно, була група підпільників із Карнаухівки і Тритузного (околиці Дніпродзержинська), очолена Володимиром Крамаренком (псевдо у Дніпродзержинську - «Анатолій Буряк») і Володимиром Ропацьким («Микола Діброва»). Під кінець походу їх налічувалося більш як сорок людей. Група зуміла перейти на територію Кіровоградщини, але під час зустрічі з озброєними і організованими червоними партизанами хлопцям здалося, що серед них перебуває радянський агент (як свідчать інші матеріали, вони навряд чи помилялися. До речі, цей чоловік був одним із керівників підпілля). Непідготовлена та неозброєна молодь, щоби не наразитися на розправу, розійшлася. Дехто добирався далі до УПА самотужки, а більшість повернули назад [17].

Група підпільників із Широківського району, що на Криворіжжі, формувалася після випадкової зустрічі її майбутнього керівника, члена ОУН Григорія Ільченка («Новела») зі своїм колишнім учителем німецької мови у широківській школі в 1941р., членом ОУН із Західної України В.І.Гордієнком (у своїх спогадах Г.С.Ільченко неправильно називає його «Бондаренком», імовірно плутаючи з П.І.Бондаренком – зав.пед. частиною тої самої школи), яка відбулася в середині жовтня поблизу с. Софіївка. Він сказав, що його місія в цих краях полягає в організації відправлення повного складу підпільників ОУН до УПА, видав Ільченкові

стос підроблених німецьких документів для евакуантів - службовців німецьких установ і вони пішли утрьох з товаришем – В.Черебилом («Яруга») до давнього симпатика ОУН – голови Широківської сільради Микитенка. Там вони отримали адреси і пароль до командира «Батька» (Омелян Грабець) у містах Умань і Вінниця. Ільченко і Черебило виїхали до села Пологи Широківського району. Протягом тижня Г.Ільченко організував і відправив до Умані п'ять груп підпільників із довколішніх сіл, по шість чоловік у кожній. Групи відправлялися на кінних візках. В організуванні відправки Ільченкові допомагали підпільники В.Шишко та Г.Малишко, яких було забезпечено документами і паролями. 30 жовтня і сам широківський районовий Г.Ільченко, у складі останньої групи, виїхав до УПА. З ним були підпільники В.Санчевський («Довбуш», «Запорожець»), В.Черебило («Яруга»), В.Шишко, М.Ващенко («Нива»). За день до того їх боївка (без М.Ващенка), озброєна гранатами, парабелумом і наганом напала на трьох власівців, які перебували на той час у Пологах. У тих відібрали три карабіни, а також трьох коней і віз-фірманку. Ця повстанська група дісталася до Уманщини, де об'єдналася з прибулими підпільниками з Софіївського району, очолювану Борисом Вороною («Юрко»), вже згадуваними ОУНівцями з с.Тритузне з провідником В.Ропацьким, а також із родиною Дудків та «Юрою». Не змігши встановити в Умані зв'язок із загоном «Сталевого», дніпропетровці виїхали до Вінниці [18]. У грудні 1943 р. вони не без пригод (були роздягнуті в Гайсинському районі озброєними бандитами) дісталися кінцевого пункту і зголосилися до конспіративної квартири по вул.Пушкіна, 20 до надрайонового провідника СБ ОУН Михайла Климчука («Хмара»). Цими ж днями 4 людей із складу дніпропетровців (у т. ч. Ільченка та Ворони) та 4 вінниччанина (за іншими даними – у складі цієї групи було 10 чоловік з Широківського району, 5 – з Солонянського та 5 – місцевих) напали на німецьку майстерню, де взяли багато зброї і амуніції та «вже відкрито Хмельницьким шляхом» пішли до «Батька», переховуючи зброю на возі, в соломі [19]. Трохи згодом повстанці звільнили близько 30 в'язнів з Літинської тюрми, на яких назавтра чекав розстріл, як про те свідчив захоплений німецький наказ. Усі вони долучилися до відділу «Батька».

За спогадами Григорія Ільченка він не раз виконував завдання самого командира: так, йому довелося знову повертатися до Умані, розшукати «Сталевого», щоб передати наказ від «Батька». Цього разу зустріч зі «Сталевим» відбулася. Дніпропетровці у складі загонів «Батька» брали участь у боях з німецькими відділами, які прагнули долучитися до своїх

під час боїв під Києвом. Сам «Новела» був призначений референтом до сотні «Боруна» в курені «Бистрого», з якою рейдував Рівненщиною. З родини Дудків в УПА лишилася донька Лідія («Веселка»,»Наталка»), прийнята до складу загону під проводом О.Грабця у с.Лисогорка, Літинського р-ну, і яка була з «Батьком» – «Богуном» до самої його загибелі 10 червня 1944 року у с.Микулинці. Л.Дудка – «Наталка» у квітні 1944 року була призначена «Батьком» окружним референтом по роботі з жіноцтвом у складі нового проводу, що його останній намагався сформувати, коли мав постій в одному з галицьких сіл на кордоні з Волинню. Микола Ващенко – «Нива», який у жовтні 1943 р. у в'язниці м.Кривий Ріг не витримав гестапівських допитів і видав товаришів, але був прощений, хоробро бився і був полонений у бою з НКВС у 1945 р [20].

Також восени 1943 року до УПА дісталися двадцять підпільників з Лоц-Кам'янки та Нижньо-Дніпровська, під проводом інженера Кирила Ларіна («Ліщина»), у якій перебував також його брат Сергій, та ще кілька груп [21].

На керівних посадах в ОУН та у складі Української Головної Визвольної Ради (УГВР) перебували надалі колишня студентка гірничого інституту, підпільниця ОУН у м.Дніпропетровську Катерина Мешко («Верещак») та її майбутній чоловік, ідеологічний референт КП ПдСУЗ Омелян Логуш («Іванів»). До УГВР, як третій віце-президент, увійшов також керівник підпілля в Нікополі Федір Вовк (відомий в еміграції як Іван Вовчук), а в одному з відділів охорони Першого Великого Збору УГВР, який відбувся на південь від села Сприня, що на Самбірщині, від 11 до 15 липня 1944 року перебував його син, також учасник підпілля ОУН на Нікопольщині Вадим Вовк.

Разом із останнім головнокомандувачем УПА полковником В.Куком, була весь час, аж до їхнього арешту в 1954 році, його дружина, також колишня дніпропетровська підпільниця Юлія (Уляна) Крюченко («Оксана»).

Нам тепер відомі також сімнадцять дніпропетровців, імовірно, із числа військовополонених, які служили в УПА і чиї імена вперше опублікував проф. В.Сергійчук (крім знаного нам раніше Кирила Ларіна): Варепа В. – «Незнаний», Голота О. – «Голота», Добровольський С. – «Жолудь», Завгородній А. – «Ластівка», Шамрай В. – «Ворон», Радченко Г. – «Дуб», Захарчук С. – «Голуб», Король В. – «Карась», Лугвиненко І. – «Брова», Лазуренко М. – «Різняк», Сашенко М. – «Зірка», Сверид Г. – «Голуб», Соколюк В. – «Молот», Тряпко В. – «Голуб», Чуприна І. – «Квітень». Під № 6 (в оригіналі №106) у списку прізвище командира

гармати «Корнійчука» подане неправильно: «Ковера» замість «Коверя», як також і місце народження – «с.Знам'янка» замість «Знаменівка», Новомосковського району; також треба читати, що він числився у ВО «Богун», група «Богун» від 03.12.1943 р. Ці помилки в публікації потрібно обов'язково виправити ще й тому, що в оригіналі його анкети з «Еведенційної книги УПА-Північ», яку, власне, подав до друку В.Сергійчук, зазначається, що Олександр Коверя (нар. 01.08.1908р.), артилерист, старшина РА, у підпіллі ОУН перебував від 1941р., але, звісно, не з 3 грудня, як у публікації (в «Еведенційній книзі» зазначено, що від 3 грудня 1943 року він числиться в УПА).

До наведених у списку «Еведенційної книги УПА -«Північ» вихідців із Дніпропетровщини треба також додати Чорненка Андрія («Щигич») із с.Запоріжжя, якого професор, вірогідно, помилково зарахував до списку мешканців Запорізької области (с.Запоріжжя належить до Широківського району, Дніпропетровської області) [22]. Якраз він буде сімнадцятим у цій нашій доповіді, заміняючи вже згаданого К.Ларіна.

Установлено ще щонайменше 5 прізвищ наших земляків, які воювали в УПА, серед яких М.Пальцун («Шулій»), що перебував у охороні генерала «Тараса Чупринки» – Романа Шухевича; у лісах на Львівщині пройшов пропагандистський вишкіл у сотні «Орлика» колишній редактор криворізького часопису «Дзвін», член ОУН Борис Євтухов, який перебував в УПА до арешту 14.02.1945 р. Був засуджений як військовий інструктор УПА [23].

У 1944 році до боївки, розташованої поблизу Коломиї, належав відомий український поет, майстер бандури, священик УАПЦ Микола Соколовський (літературний псевдонім – Сарма), під псевдом «Микола Біда». Сарма-Соколовський називав також імовірними учасниками націоналістичного підпілля двох своїх рідних братів, але їх приналежність до ОУН або УПА поки що не доведено документально.

Цікаво, що у книзі спогадів про О. Грабця – «Батька» до числа загиблих у славетному бою під Гурбами 24.04.1944 р. зараховано, принаймні, трьох дніпропетровців – вояків УПА: командир чоти В.Санчевський – «Запорожець» (у книжці «Синчевський»), командир ланки В. Ропацький – «Діброва» (у книжці – неправильно названий В.Байченком (хоча слід перевірити також, чи був в УПА дніпропетровець із таким прізвищем) та командир ланки В. Черебило – «Яруга» (у книжці – «Чорнобило Василь») [24].

Крапку ставити рано. Пошук триває.

Література та джерела

1. Архів УСБУ в Дніпропетровській області. Фонд літерних справ.- Спр.75.-Т.4.-Арк.79.
2. Копія з довідки. - Архів Д. Куделі.
3. Шанковський Л. Похідні групи ОУН.- Мюнхен,1958.-С.146.
4. Дужий П. Стенограма інтерв'ю, записаного у 1995 р. автором і П.Хоботом.- Приватний архів Куделі Д. – Тека «Спогади».
5. Звіт про діяльність ОУН на Східньо-Українських землях // В.Сергійчук. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали.- К., 1996.-С.303.
6. Ченцов В. Что было, то было...// Днепровская панорама.- Дніпропетровськ, 1993.-1.12.
7. Стецько Я. Політична армія хоробрих//30 червня 1941.- Торонто, 1967.-С.74.
8. Вовк О. Вступ до 2 тому «Літопису УПА»(нова серія)// Літопис УПА.- К.-Торонто, 1999.-Т.2.-С.Х.
9. Мовою документів (Упорядник Ю.Мешков)// Вільна думка.- Дніпропетровськ, 1992.-№10.
10. Там само.
11. Кук В. Стенограма інтерв'ю від 7.08.1994 р., записаного автором і П.Хоботом.-Архів Д.Куделі.
12. Там само.
13. Мовою документів.
14. Ільченко Г. Дійсність того часу (рукопис).-Лист до автора та П.Хобота, 1995.- Архів Д.Куделі.
15. Архів УСБУ в Дніпропетровській області. Фонд кримінальних справ.- Спр. № П-6402.-Протокол допиту від 22.11.1944.
16. Самійленко М. Спогади, 1995 (запис Д.Куделі та П.Хобота) - Архів Куделі Д.
17. Воловик Г. Запис інтерв`ю Хобота П., 2002р.- Архів Д.Куделі;

Архів УСБУ в Дніпропетровській області. Фонд кримінальних справ.- Спр. П-25403.

18. Ільченко Г. (зазначений лист).
19. Ільченко Г. Проти німецьких і більшовицьких окупантів під проводом командира УПА-«Південь», полковника Омеляна Грабця// Командир групи УПА «Південь» полковник «Батько». Омелян Грабецьу спогадах бойових друзів та родини.-Коломия, 2001.

20. Климчук М. Скорочений переказ усних спогадів у записі Д.Куделі.- К., 1994.-Архів Д.Куделі.

21. Ільченко Г. (зазначений лист).

22. Архів УСБУ в Дніпропетровській області. Фонд кримінальних справ.- Спр.№ П-6402.- Зазначений протокол.

23. Сергійчук В. В УПА- вся Україна//Військо України, 1993.- №6.- С.76.

24. Архів УСБУ в Дніпропетровській області. Фонд кримінальних справ.- Спр. П-12541.-Т.2.-С.114.

25. Командир групи УПА «Південь» полковник «Батько». Омелян Грабець у спогадах бойових друзів та родини.- Коломия, 2001.-С.194.

Олександр Добровольський,
м. Слов'янськ, Донецька область

Українське відродження на Донбасі в роки Другої світової війни

Перші кроки ОУН на Донеччині

Підпілля ОУН вже на початку 30-х років активно просувало своїх людей на Донбас. Прикладом є справа Миколи Зайця з Бахмута. Колишній січовий стрілець УГА – один з небагатьох фігурантів, заарештованих НКВД на початку 30-х за справжню участь в УВО-ОУН на сході України.

Перші підпільники ОУН на Донбасі з'явилися в 1940 році... Вже на початку жовтня 1941-го місцева радянська влада готувала спішну евакуацію установ та організацій. 8 жовтня було взято Маріуполь, за кілька днів німецькі війська захопили Володарське, Новоазовськ, Волноваху. В Сталіно (Донецьк) почалася паніка, бо стало зрозумілим, що обласний центр німці захоплять. Офіційно залишені партизанські загони та групи масово покотилися на схід, залишаючи міста і села. Таких груп була більшість, лишилися на місці лише маріупольці, бо їх район було взято зненацька, а міськком партії проводив своє чергове засідання, коли до його порогу під'їхав перший німецький танк.

У Слов'янську на початку 20-х чисел жовтня вже не було радянської влади, але й вермахт не поспішав зайняти його, заклопотаний зайняттям Краматорська й місцевостями південніше (Добропілля, Красноармійськ). НКВД спішно розстріляло останніх в'язнів й зникло за Дінцем. Правда, відступаючи, було підпалено «Заготзерно» (замість того, щоб роздати його людям), у повітря злетіли більшість заводів, було знищено склади. Політика Сталіна виконувалася чітко: хто залишився на окупованій території повинен або померти з голоду, або покинути все надбане – і в тил з радянським військом.

В Слов'янську живуть нащадки заступника бургомістра Володимира Сильвестровича Олешкевича (до війни він очолював «Словторг»). У 1945 році цього старого діда (1882 року народження) засудили на 25 років. Його згадували постійно в усіх публікаціях присвячених радянським партизанам, показуючи як зразок зрадництва.

А правда співпраці полягала в наступному: одна з дочок Олешкевича була одружена з етнічним німцем Юнкінгом, якого вислали у вересні 1941 року до Казахстану. Його дружина сказала своєму чоловікові

буквально таке: «Куди ти їдеш, в евакуацію? Одного вже з сім'ї заслали, а ти ж поляк за національністю - забув скільки таких як ти постріляли?» Й вони лишилися. В. Олешкевич не пішов працювати в управу, аж поки бургомістр Виноградов на початку 1942 року не поставив його перед дилемою: або арешт, або допомога в налагодженні цивільного життя в місті, яке замерзло й голодувало. Радянська влада сама наштампувала ворогів режиму за попередні 20 років свого правління. Відчути щиру подяку свого народу за ті мільйонні жертви безвинних людей й моря крові та сліз вона змогла в повній мірі тоді, коли німців принаймні половина населення України 1941 року зустріла як визволителів.

Парадоксально: завжди ця країна чинила впертий опір будь-кому, хто пробував її завоювати, а тут цілі міста зустріли окупантів з хлібом та сіллю. Опору приходу загарбників (окрім частини залишеного комуністичного активу) не було аж до перших розстрілів заручників й вивозу до Німеччини. На початку окупації німців підтримала не лише західна Україна, Прибалтика й західна Білорусь. Німцям не чинили опір центр й схід України.

В декількох містах Донеччини почались розкопки могил розстріляних. Особливого розголосу звірства НКВД набули в обласному центрі – Сталіно. На Рутченковому полі (Кіровський район Донецьку сьогодні) виявили масові поховання вбитих в'язнів. Але особливо, що вразило мешканців – це розстріли радянських госпіталів, неевакуйованих при відступі, часто разом з персоналом та знищення 15-17 річних учнів ФЗУ, які в хаосі й паніці заплутались без провідників й були розстріляні під Макіївкою. Вже ніхто не дивувався замурованим трупам в тюрмі на 1-й лінії (вулиця Артема), розкопаним могилам на подвір'ї в'язниці. Але ж навіщо було стріляти дітей і добивати своїх поранених?

Все це можна назвати вигадками німців, коли б 1989 року студенти Донецького університету не проводили розкопок на місці розстрілів. Майже 2 метри товщини складала маса людських тіл, при тому їх верхній шар муміфікувався й не згнив. Там і знайшли мої друзі - студенти істфаку червоноармійців з шинами на руках та ногах, медсестру з красивою світлою косою, учнів-фезеушників, причому одяг на трупах не зітлів й по ньому дуже легко було ідентифікувати страчених. Знайшовся й живий свідок. 1991 року він жив у Слов'янську, а його спогади були надруковані в газеті «Город». Також у розстрільній ямі лежало медичне обладнання. Ось такою була радянська влада на початку війни. Так вона любила своїх громадян й захищала їх від наступаючих німців.

Люди часто не давали підривним командам знищувати шахти, розуміючи, що це їх останнє місце роботи в умовах військового часу й тоді по цим стихійним бунтам застрочили кулемети.

Так було і в Донецьку, і Сніжному. Й у звітах каральних органів знову випливло забуте слово з часів опору колективізації – «волинка».

Весь жах терору відступаючої влади відчув Слов'янськ.

Спершу відкрили підвал НКВД на місці, де зараз магазин «Нива». Там знайшли штабелі трупів, закладених дровами. Потім знайшли каналізаційний колектор, забитий тілами в'язнів. Їх виклали на упізнання рядком по вулиці Юних Комунарів від магазину «Освіта» й до перехрестя її з вулицею Рози Люксембург – в акурат на тому місці, де зараз каштанова алея. Так місто зустріло 7 листопада 1941 року – День жовтневого перевороту. Замисліться: там, де ви ходите кожного дня, 65 років тому стояв сморід, стогін та плач. Звичайно, згідно з логікою червоних громадяни повинні були одразу після цього хапати до рук зброю й кидатись на німців, а ще краще приписати ці розстріли гестапо, й замість заупокійної молитви над закатованими понести вінки до пам'ятника Леніну й організувати мітинг на підтримку справедливої політики комуністичної партії з повною й одноголосною підтримкою червоного терору. Але сталося якраз навпаки.

Першим арештам німців підлягали євреї, комсомольці, комуністи та працівники НКВД.

Євреїв у Слов'янську на момент його окупації німцями було досить багато, бо дехто з них не вірив, що буде заарештований або розстріляний, а решта просто не встигла евакуюватись. Вони одразу ж потрапили до тенет гестапо. Як правило, їх змушували витягати трупи розстріляних чекістами в'язнів, мести вулиці, прибирати бруд. Та кінець кінцем усіх було розстріляно на кагатах, в рову поблизу «Рибхозу» та на крейдяних схилах гори Карачун.

Ще до приходу похідних груп обох груп ОУН, активно діяли місцеві українці. Їх діяльністю було охоплено Слов`янськ, Горлівку, Краматорськ, Костянтинівку, Ясинувату, Мар`їнку, Красногорівку, Ольгинський та Волноваський райони, Маріуполь.

В цьому українському морі одиноко виглядав центр російської русифікації краю – Донецьк. Впливали традиції, що склалися на Донеччині в першій половині XX століття.

Перша група ОУН(б) з`явилася на Донбасі 8 жовтня 1941 року в Маріуполі. Вона складалася з 12 осіб, очолював її Володимир Болгарський-Булавський. Вочевидь, сам він належав до групи «Пума», що формувалася зі студентів-українців Відня.

Довгий час на Болгарського-Булавського зберігалася розшукова справа у КДБ Донецької області. Дані, що зібрали на нього чекісти звучали так:

«Болгарский Владимир Александрович, 27 лет, украинец, сын украинского эмигранта, уроженец Праги, долгое время проживал в Берлине и Праге. Разговаривает свободно на русском, украинском, немецком, французском языке... ».

Після 1943 року його було оголошено в розшук, який не дав для КДБ позитивних результатів та був закінчений наприкінці 50-х.

Частина першої похідної групи ОУН(б) вступила до поліції, ще одна працювала перекладачами, Болгарський же очолив відділ Наросвіти Мар`їнського району. Разом з ним там працював Тарас Шкевритько (Шкаврітко) – виходець з Галичини. До речі, 1944 року його розстріляло гестапо.

У лютому 1942 року членів групи ОУН(б) німці заарештували й вислали з Донбасу.

Наприкінці 1941 року у Донецьку з`явилася група ОУН(м) під керівництвом Ореста Зибачинського. Також до керівництва групи входили Марта Зибачинська-Мойсюк, (дружина Зибачинського) та мельниківець Михальчевський. Частково мельниківці змогли опанувати поліційні дільниці в обласному центрі, знаходячи серед працівників поліції прихильників української ідеї. Проте гестапо швидко вирахувало керівництво групи та депортувало з Донеччини.

Червоне підпілля на Донбасі

З комуністами та комсомольцями історія була складніша. На окупованій території залишились підпільний міськком партії і комсомольська організація у кількості 25 осіб. Все підпілля «успішно» провалилося у перші ж кілька тижнів окупації. В довідці про його діяльність, що складена через 30 років після закінчення війни, лишень констатується, що причина провалу невідома.

Це не відповідає дійсності.

Ще у 1944 році колишній перший секретар підпільного міськкому Г. Попков вказував цю причину: в сейфі, що знаходився в будинку міськради, залишилися не знищеними старі паспорти підпільників з бланками виписаних нових документів на фіктивні ім'я та прізвище. Такий подарунок німці не могли не оцінити. Всі, хто не зміг покинути місто, потрапили до рук гестапо, а комсомольське підпілля взагалі себе не проявило. Його доля залишається невідомою до сьогодні.

Лишався ще загін Карнаухова, який провів один бій, і його головна частина відійшла на Банне, Новоселівку, Дробишеве та ін. Але цю історію вже достатньо описували за 60 років після війни, тому залишимо цього героїчного партизана поки що в спокої. Прийде час розповісти і про його подвиги.

ОУН на Донеччині співпрацювала з місцевими комуністами і комсомольцями - про це свідчать документи і спогади очевидців. У Маріуполі спершу були окремі центри - комуністичний і націоналістичний, які з часом уклали між собою союз. Червоним підпілля постачало зброю, ті бандерівцям — розвідувальну інформацію. Це ж край Махна, а він «гуляв» то за червоних, то за білих. На цій території не дивилися, хто якого кольору, аби реально працювали. У Волноваському районі комуністична організація наполовину складалася з членів ОУН. Вони випускали українську листівку із закликом братися до зброї. У «Просвіті», пов'язаній з ОУН, було чимало комсомольців.

Український рух у Слов'янську

Німці не змогли б керувати без допомоги місцевих мешканців. Цікаво - хто ж були ті, що створили окупаційну адміністрацію міста, очолили її провідні установи?

Першим бургомістром Слов'янська став Федір Сергійович Виноградов (родом з центральної Росії).

У 1930 році він отримав свій перший строк (7 років), перебуваючи на посаді головного інженера заводу «Червоний Хімік». Він навряд чи був ідейним противником радянської влади, а просто діяв згідно обставин.

У червні 1943 року був заарештований німцями та вивезений до табору. Засуджений після війни не був.

12 грудня 1941 року почала виходити «Донецька газета». Її першим редактором став викладач Вчительського інституту Юрій Онищенко.

У Слов'янську на початку 1942 року розпочав роботу Окружний сільськогосподарський кооператив, що складався з чотирьох районів півночі Донецької області. Його організував викладач інституту Сергій Войтенко. На початку 1943 року він очолив обласну споживспілку.

Загалом, аналіз показує, що до співпраці залучилися головні керівники радянських установ.

Керівником відділу пропаганди став Тихін Рибчанський – проректор Вчительського інституту. Відділ освіти очолив інспектор міськвно Петро Шинкар. Мировим суддею став директор школи №14 Макар Шинкар. Секретарем управи – завуч школи № 2 Юрій Бубель. Відділ

охорони здоров'я й міську поліклініку відповідно очолили провідний лікар санаторію Обласного партійного комітету Артем М'якушко й головний лікар Бальнеотерапевтичного інституту «Словкурорту» Семен Посунько. Схожою була ситуація на слов'янській залізниці.

Отже, на перших порах опору не було. Все змінилось з весни 1942 року. Чутки про визволення Слов'янська породили масовий терор окупантів. Ця перша хвиля стихла влітку 42-го, коли Радянська Армія покотилася далі - на схід до Волги.

Саме з літа 1942-го року розпочинається культурне життя у місті. Організовується мережа шкіл – 18 міських й 36 районних. Виходять три підручники – буквар та читанки для 2-3 класів. Відкривається бібліотека й читальня при ній. Починає діяти міський театр з російською та українською трупами. Організовується хорова капела при міському відділі освіти. Йде масове перейменування вулиць. Особливий пієтет був пов'язаний з образом Тараса Шевченка: на його честь перейменували міський театр (нині – клуб ім. Леніна), площу у центрі міста (нині площа Жовтневої Революції) й радгосп «Червоний Молочар».

У серпні 1942 року організувалося у місті товариство «Просвіта». При товаристві діяв кооператив, що забезпечував його матеріальну й фінансову бази. Разом членство «Просвіти» та кооперативу складало 400 осіб.

Друге відродження УАПЦ

Із початком Другої світової війни відкриваються громади УАПЦ в Олексієво-Дружківці, Слов'янську, Горлівці, Маріуполі, селі Троїцьке (Попаснянського району). На Луганщині, у зв'язку із нетривалим перебуванням німців, парафії юридично не оформилися.

Негативною для УАПЦ Донбасу була діяльність радянського агента – священика Костянтина Ружицького.

В одній третині церков вживалася церковнослов'янська мова, частими були випадки, коли вживалася та мова, за яку виступали парафіяни.

Зокрема у Слов'янську також активно відроджується церковний рух. Діяло три російські й одна українська автокефальна церкви. Українська автокефальна церква була відновлена у грудні 1941 року на базі храму Олександра Невського (залізничний вокзал). Саме там у 1924-1930 рр. діяла паралельно з тихонівцям парафія УАПЦ. Тому німці досить швидко вирішили проблему передачі храму українцям. З російських організацій діяло Православне Братство Святого

Христа, очолюване інженером Георгієм Удовенком. Воно займалося благодійною діяльністю.

Німецькі та радянські репресії у Слов'янську

Вже з осені 1942 року окупанти почали пильно приглядатися до «Просвіти». Фактично під її дахом діяла міська організація ОУН – бандерівців, очолювана Петром Шинкарем та головою «Просвіти» Семеном Посуньком. Німці почали вимагати списки організації, вишукуючи серед тих комуністів та комсомольців. А такі там дійсно були. Так, зокрема, за списками кооперативу «Просвіта» проходили декілька підпільників. Схоже на те, що керівництво організації знало, хто вони насправді, однак ніхто не був виданий гестапо. Навіть коли вже в 1945 року НКВД судило Семена Посунька, серед висунутих звинувачень, окрім стандартної антирадянщини, видачі підпільників не було, хоча він і вказував на те, що приймав свідомо до «Просвіти» колишніх комсомольців.

Невідомо, чи довго б терпіли це німці, коли б у лютому 1943-го року Слов'янськ не відбила на два тижні Червона Армія.

Настрій був у вояків парадний. Всі вважали, що тепер почався похід на Берлін. З перших днів почало діяти НКВД. Брали всіх, на кого вказували «доброжелатєлі». Декого навіть випускали, роблячи вигляд правильного радянського судочинства. Заарештували всіх жінок і дівчат, які мали нещастя пройтись з німцем. Цих везли на Червоний Лиман й там розстрілювали. Така ж доля чекала на перекладачок, хоча декому з них все ж таки вдалось уціліти.

І тут несподівано всі карти змішав німецький наступ. Поступив наказ евакуювати тюрму. За німецькими джерелами всі 700 чоловік в'язнів були виведені на Слов'янський курорт, розбиті на групи й розстріляні.

Знаючи повадки «червоних», можна повірити у цей факт, можливо, лишень жертв було трохи більше або трохи менше. Не завадило ж НКВД розстріляти 4 тисячі після першого визволення Харкова, так чому вони не могли це саме повторити у нашому місті?!

Прихід німців породив нову навалу біженців. Частина мобілізованих разом з частиною цивільних відійшли з радянськими військами. Населення, що залишилося, потрапило під підозру німців. Вони почали похапцем зачищати місто від підозрілого елементу.

Вже у травні 1943 року арештовано перших місцевих оунівців, у червні гестапо ліквідувало верхівку громади УАПЦ на чолі зі старостою П.Марапульцем та інженером М.Ботвіновим (Ботвіним). Членів ОУН – А.М'якушка, С.Посунька, Ф.Черника (одного з

організаторів української церкви) – відправляють до концтабору Дахау.

Загалом, складається враження, що в більшості випадків це були далеко не планові репресії, а спровоковані саме радянською агентурою. Досить сказати, що у цей період російську церкву у місті очолював агент «Слов'янський», а міськвно агент «Іванов». Обидва вони уціліли, передавши всі наявні документи до НКВД.

Терор гестапо не вщухав до самого приходу радянських військ. З їх поверненням розпочався новий терор – червоний. Учасників визвольного руху понищили або вивезли до концтаборів, натомість переправили сюди з різних куточків СРСР десятки тисяч зеків із незначними кримінальними термінами — «на відбудову шахт Донбасу». Там вони й осіли.

Доля по різному розпорядилася учасниками тих далеких подій. Одні (такі як Д.Михайловський і П.Шинкар) потрапили в Америку, а інші (як В.Олешкевич, С.Посунько, С.Войтенко) були засуджені НКВД після війни, але головна маса зникла без сліду. Не поспішайте засуджувати вигнанців – хоча би той же Петро Шинкар врятував вчительство Слов'янська й кадри теперішнього інституту від голоду, надавши роботу за фахом. Питання співробітництва з німцями – дуже слизьке на сьогодні. До нього не можна підходити руба. Лише у Слов'янську однієї поліції було 337 осіб, а ще добровольців до німецьких частин – більше 300, Українського визвольного війська та ін.

Невже ж вони всі так хотіли німецького ярма на свою шию? Невже не батько Сталін та Комуністична партія підштовхнули їх до лав колаборантів?

Деякі висновки та зауваження

Цікаво, що український визвольний рух жеврів на Донбасі до 1958 року. У 1948–му було засноване товариство «Друзі українського народу», про яке не згадується в академічних виданнях, воно випускало рукописний журнал «Клич народу». У 1956 році в місті Сніжне був організований «Союз борців за визволення України». За прикладом бандерівців хлопці збирали зброю, розповсюджували листівки, малювали великі плакати - «Геть Московську окупацію!», «Хай живе самостійна Україна!», розвішували їх у людних місцях.

Вихідці з Донеччини воювали і в УПА на заході України. Скажімо, Іван Кулик (псевдо «Сірий»), мешканець Донеччини, капітан Червоної армії, полонений німцями на фронті і звільнений бійцями УПА під час нападу на гітлерівських конвоїрів. Він став одним із видатних командирів

УПА, районним провідником Коломийщини (Івано–Франківська область). Загинув у 1951 році у бою зі спецгруппою МГБ на Прикарпатті. У кожній сотні УПА були українці–східняки. Із 6 куренів (підрозділів УПА по 600—700 осіб) у Коломийській окрузі двома керували вихідці зі Східної України під псевдами «Лісовий» та «Степовий».

За підрахунками дослідників кількість учасників оунівського руху, народжених у Донецькій області, становила приблизно половину від загалу всієї організації на Донеччині. Вихідці з Галичини та Волині складали близько 10%. Приблизно 40% підпільників ОУН – вихідці із Центральної України.

Членів ОУН було в області близько тисячі. Загалом довкола себе вони об'єднали близько 10 тисяч люду, переважно «просвітян». У Слов'янську «Просвіта» в 1942 році налічувала 400 осіб. Це чимало, як на 20–тисячне місто. У Маріуполі, за радянськими документами, було 300 оунівців.

Останнім членом ОУН можна вважати пропагандиста М.Янковського, заарештованого у Дзержинську 1958 року.

Архівів всіх не знищили. Маємо фото двох керівників донецького націоналістичного підпілля. Це Євген Стахів (зараз живе в США) і Володимир Гладкий — останній провідник, який помер у Донецьку в 1963 році, відбувши 20 років у концтаборі. Є фото Максима Бернацького — оунівця з Єнакієвого і викладача Донецького університету Софтенка.

Факти тої жахливої війни будуть оприлюднені в непрепарованому вигляді. Хай пам'ятають це ті, хто сьогодні ховає правду про війну. Завдяки їх зусиллям в Україні вона й досі не закінчилася.

Додаток

Доповідь агента НКВД Романа Головатого - «Дорошенка».

«Про пророблену роботу серед українських націоналістів на території Сталінської області з 14 листопаду 1941 р. по 5 вересня 1943 року». (Збережено особливості та мову оригіналу).

Через 5-6 днів після заняття німцями міста Сталино, у місто приїхала група 10-12 чоловік українських націоналістів, під керівництвом Болгарського Володимира Олександровича, - 27 років, українець, син українського емігранта, останнім часом проживавшего в Празі і Берліні.

Інші 2 чоловік, по прізвищах і іменам не знаю.

Свічинський Іван – провідник міського проводу ОУН(б) м. Донецьк.

Онищенко Юрій – редактор газети «Донецька газета» (м.Сло`вянськ), яка була під впливом ОУН(б), член «Просвіти», помер у таборі у 1945 р.

Тютюнников Василь («Хміль»)- член правління «Просвіти» м.Костянтинівка, член ОУН(б).

З прибулої групи частина влаштувалася на роботу в поліцію частина працювала перекладачами, а деякі виїхали в райони: Маринки, Маріуполь, Краматорськ, Гришино і Горлівку.

Керівник усієї цієї групи Болгарський, по яким те розуміннях центра працювали в Марьинском районі, у посаді інспектора шкіл народного утворення по Марьинскому районі.

Через якийсь час (приблизно через місяць) особисто Болгарський, на квартирі Фомичева Дмитра Матвійовича, 43 рока, українець, доцент індустріального інституту кафедри органічної хімії; у присутності Радечука (імені і по батькові не знаю) і Зинченко (імені по батькові не знаю) приїхавших разом з Болгарським, і завжди супроводжували Болгарського, куди б він не йшов, доклав нам - «Що майже у всіх районах Сталінської області нами організовані групи ОУН. Влада в районах в основному знаходиться в руках українців і, що тільки в Сталино в керівництва областю й управою знаходяться не наші люди ».

Пізніше, у розмові з Болгарським з'ясувалося, що найдужча група ОУН організована в Горлівці, під керівництвом ректора Горловской газети «Український Донбас» прізвище не знаю до складу, який входило 40-50 чоловік і, як пізніше я довідався від Чайко (імені і по батькові не знаю) приехавшего другою партією з Західної України, що в Горлівці було організовано торговельне кооперативне товариство, на чолі якого стояли українські націоналісти, Учасників Горловского підпілля УНП мені довідатися не представилося возможным.

На тім же нараді Болгарський багато говорив про Маріупольську групу УНП, до складу якої за його словами входило 200-300 чоловік, керував цією групою спочатку колишній член центральної ради Стасюк Микола.

Про діяльності Маріупольської Групи УНП Болгарський повідомив мені, що в Маріуполю організована «Просвита» з відділами: а) історичний, б) музичний в) драматичний, г) літературний, д) кройки і шиття. У ці відділи було вовлечено, за його словами, близько 500 чоловік членів «Просвиты». Характерно, що Болгарський недовольствуя роботою УНП у місті Сталино повідомив. Що в Маріуполю, уся 51 школа українізовані, а у Вас у такому місті тільки 2 українські школи і, що вчителі міста Маріуполя і району по українізації шкіл і навчальних посібників проводиться велика робота

Пізніше, у зв'язку з арештом Стасюка й інших (прізвища мені не відомі) Маріупольською групою керував якийсь Гетьманец (імені і по батькові не знаю), яких або автобіографічних даних про нього не маю. У керівництва

УНП по Маріупольському районі, по день утечі німецьких загарбників з міста стояв Гетьманец. Куди Гетьманец з ким і пішов у зв'язку з вступом частин Червоної Армії в місто Маріуполь, мені невідомо.

Крім того, що говорив Болгарський про Горловской і Маріупольський групах УНП, він також у кратцах сказав, що в Гришино (Червоноармійський район) організована група УНП чисельністю в 15-20 чоловік. Пізніше стало відомо від Свечинского (про яке я зупинюся нижче), що керівником Гришенской групи УНП був якийсь Якубович Усеволод (по батькові не знаю), українець, уродженець села Петровки Дніпропетровської області, утворення вище, що постійно проживає в Гришино, де і працював до приходу німців викладачем у якийсь сельхозшколе, а з приходом німців був призначений бургомістром Гришинского району.

Кілька слів про Якубовича. Бургомістром Гришинского району Якубович проробив із дня окупації міста по липень місяць 1943 року, у липні місяці 1943 року Якубович був арештований гестапо за обвинуваченням у націоналізмі й утримувався в якомусь таборі гестапо на території міста Сталино. Про арешт Якубовича мені говорив Передерий (лідер ОУН, про яке повідомлю нижче) – що гестапо не розташовує, серйозними матеріалами по його справі, і він буде в найближчі дні з-під стражи звільнений. Але Якубовича все-таки не випустили, як говорив мені Передерий, і я його бачив 4 IX-1943 року в числі інших арештованих, шедших під конвоєм у табір, розташований на заводі №114. Членів Гришинской групи УНП і інших керівних осіб їхньої групи я не знаю.

Про Маріупольську групу УНП і Краматорської, яких або подробиць Болгарський тоді не сказав, а як мені стало відомо пізніше, Маріупольською групою спочатку керував сам Болгарський, а пізніше Телепа і Зинченко-(імена і по батькові не знаю). У Маріупольській групі нараховувалося близько 30 чоловік членів УНП, з яких я не знаю жодного, але пам'ятаю, що особливо лестно Болгарський і інші відзивалися про якогось директора Марьинской СШ.

Про Краматорську групу УНП знаю від Свечинского, що там працювало багато приїхали галичан, (прізвища й інші дані про них не установив) яким удалося організувати з місцевих жителів дуже сильну групу українських націоналістів, чисельністю понад 100 чоловік. Членів групи УНП по Краматорськові я не знаю.

Як-те в бесіді Свечинский мені розповів, що в задачу Краматорської УНП у відмінності від інших груп районів, входить робота серед українських партизанів, що діяли в Ямомском і Красно-Лиманском районах, Сталінській області. Суть роботи з партизанами зводилася

до того, щоб довести необхідність вести боротьбу як з німцями, так і з Радянською Владою. Для агітаційної роботи серед партизанів у Краматорську групу УНП неодноразово направлялися спеціально виданій і видрукувані в друкарні листівки. Зміст листівок зводилося приблизно до наступного:

«До консолідації власних національних сил, припинити безглузду війну на даному етапі, нібито на користь Московського імперіалізму;- розходитеся по будинках у теплі квартири до своїх родин і очікуйте заклику».

Листівка закінчувалася такими словами:

«Так здраствує вільна Україна. Так здраствують вільні народи, звільнені від німецького і московського імперіалізму».

Пізніше по цьому питанню видавалися такі листівки підпільним центром УНП, але вже з прямим закликом боротьби на два фронти, під гаслом:

«Геть Гітлера і геть Сталіна».

10-15 листопаду 1941 року до мене з'явився Фомичев Дмитро Матвійович і сказав, що йому Болгарський і Зинченко запропонували створити групу українців, що бажають взяти активну участь по відродженню української нації. Приблизно 20 листопаду в хімічній лабораторії індустріального інституту відбулися збори, на якому крім мене були присутні: Фомичев Дмитро Матвійович колишній член партії, за даними дружини убитий німцями в Петропавлівськ районі, Дніпропетровській області, Зинченко; Радечук; Ковалевский, що був редактор «Донецького вісника» Лозовский – доцент Сталінського Індустріального інституту; Гладкий Володимир Петрович - доцент Сталінського Індустріального інституту, при німцях працював як помічника головного інженера доцент Сталінського металургійного заводу. Виїхав за завданням центра УНП у Кривій Ріг; Приходько (колишній учитель – мовознавець, однієї зі СШ міста Сталино), проживав по 4-й лінії в місті Сталино, у даний час проживає там же; і Ракитный – колишній старший лаборант професора Коровчавского Сталінського індустріального інституту.

На цій нараді Болгарський зробив доповідь про стан національної роботи і задачі українських націоналістів. Приблизно доповідь зводилася до інформації про существований два напрямки, очолюваних Мірошником і Бандерою, про розгром українського уряду у Львові і демонстраціях протесту в Галичині проти цього заходу Гітлера.

У середині своє доповіді Болгарський виставив гасло:

«Ми українці повинні дати відчути німцям, що ми 45-милионный народ, з яким треба вважатися». У розвиток цього гасла Болгарський давав свої директиви, що зводилися до наступного.

1. На Україні всі керівні посади посади повинні бути зайняті українцями.

2. Нинішні керівні органи ми повинні перемінити і на їхнє місце поставити українських націоналістів. Для цієї мети ми повинні зібрати компрометуючі матеріали проти керівників управи міста Сталино і цими матеріалами довести німецькому командуванню, що місцевий апарат складається з колишніх радянських активістів, комуністів і т.п.

3. З цим матеріалом, група з 3-4 чоловік повинна була з'явитися з Болгарським у фельдкомендатуру, з яким Болгарський мав тісний зв'язок і документально довести необхідність зміни керівництва міської управи і її відділів, а також обласних організацій.

На цьому нарада була закінчена і всі розійшлися по свом місцях проживання і роботи, у такий спосіб після цього приступили до виконання отриманих указівок від Болгарського.

Для подитоживанням результатів роботи попередньої наради, приблизно через 3 або 4 дні була скликано друга нарада, що відбулося в приміщенні кафедри хімії медичного інституту (І лінія, 69). На цьому нарада були присутні теже особи, що і на першому і знову прибулий якийсь Крутько (імені і по батькові не знаю), що був учитель фізики Сталінського металургійного технікуму, навесні 1942 року центра, що убув по завданню, УНП у Київську область до родичів дружини, - де була обрана комісія з 3 чоловік, персонально: Болгарський, Зинченко і Ковалевский. Ця комісія пішла у фельдкомендатуру і з'явилася відтіля через 3 години з такою відповіддю, що оголосив Болгарський: - що зібрані матеріали заслуговують на увагу, але реформа апарата управи й обласних організацій буде зроблена після приїзду з Києва працівників українського центрального апарата, що за словами Болгарського була створена в Києві німцями з українців.

На другу нараду, як я після довідався крім присутніх запрошувалися Белоконь (імені і по батькові не знаю), до окупації міста працював викладачем у Сталінському педінституті і якомусь письменнику Бондаренко (інших даних про нього немає), але вони обоє по невідомих

причинах не з'явилися. Белоконь і Бондаренко, нібито з німцями не евакуювалися і в даний час проживають десь у місті Сталино.

Після цього я мав ще двох зустрічей з Болгарським, де в приватній бесіді на квартирі Фомичева він почав доводити мені про те, що німці наші вороги і ми повинні досить обережно довести українцям, що Ради це вороги №1, а німці вороги №2. У Галичине в цьому переконалися, а у Вас тут потрібно велика агітаційна робота.

У даний момент потрібно показати українському населенню, що німці є такими ж ворогами української нації, як і Ради і що політика Мірошника (активна допомога німцям) є помилковому і зрадницькою у відношенні українського народу.

Ці тези у відношенні необхідності боротьби з німцями я вважав (погоджений із Шимко) використовувати для своїх цілей і з цього моменту я намагався ввійти в актив УНП.

У січні місяці 1942 року всі працівники легальної організації в місті Сталино і районах були викликані в гестапо, де їм було запропоновано залишити межі Сталінської області. Частина цих працівників з'явилося і після 8-ми денного домашнього арешту їм надали право на проїзд на свою Родіну. Невелика група, за вказівкою нібито Болгарського, була залишена тут на нелегальному становищі, до складу якої входили: Тимощук, Чайко, Свичня й інші, котрих я не знаю. Автобіографічні дані Тимощука, Чайко і Свични мені невідомі, це імпортовані люди центром УНП із Галичини, з інших нелегальних організацій для роботи в Донбасі. Після цього я приблизно до травня місяця втратив з ними зв'язок.

У травні місяці 1942 року, до мене з'явився хтось Свечинский Іван Павлович.

Як виявилося, Свечинского я знав по Дніпропетровськові ще в 1924 році, дружина моя училася разом з ним у місті Павлограді. Це обставина в значимій мері сприяло нашому зближенню. Як виявилося, Свечинский не знав Болгарського і про проведення їм роботи в м. Сталино, а був зв'язаний тільки з українськими націоналістами, що працювали в поліції, про які до цього я нічого, як про члени УНП, не знав і прізвищ, а також інших даних про них добути так, і не зумів.

З травня 1942 року моя робота з українськими націоналістами проходила через Свечинского.

В одній з бесід Свичинский мені розповів, що з листопаду 1941 року, із групою українських націоналістів посилено працював по наборі кадрів на керівні посади в агроуправление (у цій системі він працював) і займався практичною організацією «Просвиты» по місту Сталино,

куди підбирав людей, збирав підпису для прохання затвердити статут і одержання санкції на відкриття такої. Але якийсь «порушать» (німецьке политучереждение з правами військового радника), після дротика, створення «Просвиты» у місті Сталино не дозволив.

Довідавшись від Свечинского про його права в УНП перед ним я поставив свої вимоги, на основі яких я буду «активним» членом організації. Ці вимоги зводилися до наступного:

1. Український народ, нібито, і так, мол, проти Радянської влади і не вимагає проти Радянської агітації.

2. Основна наша задача, це роз'яснення задач німецьких окупантів, що на даному етапі є ворогом №1.

3. Організація всіх антинімецьких сил, у незалежності від їхньої національності, за умови, що вони поважають українську націю і піднімають її задачі, і організація збройна пручається проти німців.

Мої тези обговорювалися нелегальними працівниками, членами бойової групи і я знайшов у них, я б сказав, сховану підтримку. З бойової групи мені відомі: Тимощук і Чайко. Теза Свечинского, що головна небезпека – Радянська влада, був відхилений членами бойової групи українських націоналістів.

Починаючи з травня 1942 року, я був у курсі всіх заходів українських націоналістів по місту Сталино і деяких районів сталінської області. Знаючи про існування сильної групи українських націоналістів місті Маріуполю, що очолювалася Гетьманецем, другим керівником після Стасюка.

Керівником Горловской, Гришинской і Маріупольської груп УНП установити мене не удалося.

Мені відомо від Свечинского, що аналогічні УНП добре організовані й активно діючі вже до травня місяцеві 1942 року, змінилися в Ольгинском і Селидовском районах.

Приблизно в травні місяці 1942 року, я довідався від Свичевского і про те, що при кожній групі УНП у вищезгаданих районах, вже організовані «бойовики» (так називані бойові групи), із задачі нелегального характеру роботи, а саме: поширення і доставка літератури, підготовка військових кадрів, нагромадження зброї, здійснення в міру потреби бойових дій аж до індивідуального терору й організації саботажу і шкідництва.

Членів і керівників бойових груп у районах області й у самому місті Сталино, за винятком вищезгаданих трьох бойовиків – Чайко, Тимощук і Передерий я нікого не знав, тому що керівники УПП їх добре конспірували від кого б те ні було.

Про практичну діяльність бойовиків мені нічого не відомо, не дивлячись на всі мої прагнення, хоча б дещо довідатися про них докладніше.

У червні 1942 року, у місті Сталино на квартирі зав. агітаційним відділом агроуправления Куликом (виїхав у Кривій Ріг), відбулася зустріч Маріупольських керівників з керівниками в м. Сталино. На цій зустрічі були присутні: Кулик, Стасюк, Гетьманец, Жорновий і ряд працівників з агроуправления, яких я знаю тільки в особу. На цій зустрічі член української бойової групи Чайко, виступав зі спогадами про перші зустрічі з Мариупольцами і про те, як вони боялися заяви, що українці є і будуть ворогами політики, що проводиться німцями.

Надалі у своєму виступі, він підкреслив, що в організації УНП м. Сталино найшовся тільки одна людина це, пан Головатий який зрозумів задачі німецьких окупантів стосовно України. Наша задача бороти із сильним ворогом, а сильним на даному етапі є німці.

З цієї зустрічі я став ще більш довіреною особою керівництва українського бойового центра. Після цього мені доручалося поширювати листівки, журнали і газети. Серед журналів були: «Висти», «Ідея і Чин», газета «Вільна Україна». Всю одержувану літературу я давав на перегляд Шимко Е. М., з яким я радив про доцільність їхнього поширення. Частина листівок і газет, спрямованих проти німецьких окупантів, мною були розклеєні і розкидані по місту Сталино. У частині листівок я затирав не потрібне (за своїм розсудом) і теж поширював. Всі інші листівки, у тому числі по кілька екземплярів з розповсюджених зберігалися мною в лабораторії професора Никольского.

З моєї групи зі змістом цих листівок знайомилися Шимер, Іваненко і частково професор Войнар, з яким я мав інші мети (на жаль, листівки газети і журнали загинули в лабораторії професора Никольского при пожежі). Частина листівок після арешту професора Никольского була вилучена з кабінету його співробітником – асистентом Клочко, (який знаходиться в даний час у місті Сталино), по моєму проханню через Чуйко й Іваненко. Про професора Войнар і Чуйко мною буде написано окремо.

Крім цього в липні місяці 1942 р. мені було доручено організувати групу українських націоналістів на Сталінському металургійному заводі.

Для цієї мети я обрав Гладкого, заступника головного інженера, запеклого українського націоналіста, вірніше Гладкий з початку приходу німецьких військ був активним захисником німецької окупації і, між іншим, захисником «самостійної України». Поводження німців у відношенні інженерно технічного персоналу й ін. довели до свідомості Гладкого, що німці у всякому разі не наші союзники. Це коливання я постарався використовувати для своїх цілей. Мною Гладкому були дані листівки, журнали і газети українського центра. Після довгих коливань і індивідуальної обробки, приблизно з березня місяця 1943 р. мені удалося схилити Гладкого на необхідність організації шкідництва німцям на Сталінському металургійному заводі під гаслом «Німці і Ради - вороги України», інакше б залучити його для шкідництва проти німців було не можна. У цю роботу Гладкий уключився досить активно. Шкідницькою роботою Гладкого я намагався керувати особисто. Це мені удалося проводити до червня місяця 1943 р., про що я писав раніш у розділі створених мною кадрів диверсантів.

У червні місяці 1943 р. Свечинский за розпорядженням, українського центра, перейшов на нелегальне становище і виїхав у місто Мелітополь. Своїм заступником призначив мене.

Числа 10 липня ц.р. до мене в лабораторію з'явився член керівництва бойової групи українських націоналістів хтось Передерий із пропозицію створити обласний центр і з проханням «познайомити мене з Гладким». Це прохання я виконав, він познайомився з Гладким і порадивши з мною Гладкий був призначений керівником обласної організації, а я його помічником.

Приблизно з I VIII. 1943 року я кілька разів спілкувався з Гладким і керівником центра Передерием. На цих нарадах керівник центра інформував нас про задачі української національної партії і про нашу роботу. Мети нашого центра (не бойового) Передерий говорив повинний бути наступні

1. Організувати матеріальну допомогу бойовим групам, що складаються з молоді, про місця перебування яких він завзято нічого не хотів говорити. Збір засобів у національний фонд оборони. Кожен член бойової групи одержує на місяць 3000 карбованців, але цього не досить і фонд цей складається з добровільних пожертвувань українців в основному Галичині, а тут також його необхідно створити.

2. Наш центр повинний був забезпечити передрук листівок, отриманих від центрального органа «Проводу» і керівником якого є хтось Рубан, про яке мені нічого не відомо, за винятком того, що його вважають заступником Бандери.

3. Ми повинні були дати обіцянка бойовому центрові, що ми чесно будемо виконувати завдання «Проводу» і, що у випадку зради ми підлягаємо

організаційному судові, тобто як зрадників українського народу – розстрілові.

Програма наших дій в організаційній і агітаційній роботі, по письмовому й усному наказі Передерия зводилася до наступного

1. Ми, українські націоналісти, боремо проти німців, Рад, поляків і з усіма ворогами української вільної республіки «Вільна Україна»

2. Нашими потенційними союзниками є Англія й Америка, що не зацікавлені в зміцненні «Російського ведмедя». З Англією й Америкою в нас мається домовленість, зокрема в Канаді маються літні командні школи, що готують кадри для майбутньої української армії.

3. За Дніпром нами організована українська повстанська армія, що боре з радянським партизанами і німцями. Задача центра (нашого) направляти всіх українців, що направляються німцями в Німеччину – за Дніпро.

4. Ряд інших задач, які не можна описати в цьому повідомленні, через їх не принциповість. Характерно, що Передерий у цій розмові повідомив нам, що «Провід» має гарний зв'язок із сербськими, білоруськими і чорногорськими партизанами і розвертає роботу з налагодження зв'язків у міжнародному масштабі.

Числа І. IX 1943р. до мене явився член керівництва і запропонував мені виїхати в Кривій Ріг. Право на проїзд я можу одержати в Гладкого (виїхати з ним) або по індивідуальному дозволі.

У Кривому Розі я повинний здійснити зустріч у такий спосіб: біля держбанку в сквері я повинний з'явитися з газетою «Донецький вісник» у 4-5 годин вечора, де до мене повинний підійти людина і запитати: «Ви з Донбасу?» на, що я повинний відповісти: «я з Камчатки». Після наступної відповіді мені повинні відповісти, що «ми співчуваємо Вам». Після цього я маю право говорити відверто з особою, що зустріла мене

Про закладені осередки УНП у районах Сталінської області і членах УНП, особливо керівному складі мені більше нічого невідомо.

Юрій Щур,
м. Запоріжжя

Нацистські репресії проти ОУН на Запоріжжі

Політична заангажованість і суспільне невігластво заважають об'єктивному погляду на події німецько-радянської війни. Чи не найбільше це стосується проблеми українського визвольного руху та одного з його репрезентантів – Організації українських націоналістів (тут і далі мова йтиме про ОУН-р, керовану С. Бандерою). Одним із закидів опонентів визнання ОУН та УПА є їхній колабораціонізм по відношенню до Третього Рейху. Не вступаючи у розгорнуту дискусію, пропонуємо дослідження, яке має на меті: а) заповнити лакуни в історії Запорізького краю XX ст.; б) висвітлити проблему «взаємовідносин» нацистської окупаційної влади та українського самостійницького підпілля.

Історіографія проблеми на сьогоднішній день доволі незначна. Загалом про ОУН на Запоріжжі згадували Л. Шанковський [1, с. 160-161] та А. Русначенко [2]. Цій проблемі присвячені окремі дослідження В. Мороко [3, с. 152-164] та В. Марковича [4]. Нами було зроблено спроби комплексно дослідити історію ОУН на території Запорізької області та висвітлити ряд окремих проблем [5-8].

Джерела до історії діяльності ОУН у Запорізькій області представлені ширше. Тут зустрічаємо як мемуарну спадщину (З. Матла [9], Є. Стахів [10], О. І. М. [11]), так і опубліковані документи німецьких та радянських органів державної безпеки і націоналістичного підпілля [12-13]. Із неопублікованих джерел відмітимо документи Державного архіву Запорізької області та Архіву Управління СБУ в Запорізькій області.

Мережа ОУН в Запорізькій області почала формуватися із прибуттям членів похідних груп у перші місяці німецько-радянської війни. Спроби закласти оунівські осередки робилися і протягом 1940–1941 рр., але не мали особливого успіху [14]. Територія Запорізької області підпадала під юрисдикцію Південної похідної групи, якою керував Т. Семчишин («Річка»).

Створення оунівської мережі відбувалося з великими труднощами. Перша група ОУН (орієнтовно 3 особи, серед яких був педагог Ващук) намагалася українізувати місцевий адміністративний апарат і поліцію, але зіткнулася з шаленою протидією німецьких спецслужб, які після відмови Проводу ОУН відкликати Акт проголошення відновлення

Української Держави абсолютно не толерували українських націоналістів. Організована за сприяння оунівців газета «Нове Запоріжжя», хоч і друкувалася українською мовою, але дуже швидко перейшла на колаборантські рейки. На сьогоднішній день достеменно не відомо чи вдалося вказаній групі закласти первинні осередки чи ні (маємо інформацію лише про кілька зборів інтелігенції м. Запоріжжя, ініційованих оунівцями). Самі ж члени ОУН були вислані до Галичини [15, арк. 10-13зв.; 1, с. 160].

Наступними до Запоріжжя прибули члени рою «Л» підгрупи «Г» південної похідної групи ОУН. Провідником підгрупи був В. Пастушенко, рою – М.Федисів [16, с.42]. По прибуттю до Запоріжжя було створено Обласний Провід на чолі з Пастушенком, який діяв під псевдонімом Дмитро Ясенко. Враховуючи, що у перші дні місцеве членство підібрано ще не було, до складу Проводу спочатку увійшли оунівці із Західної України. Сам Провід мав такий вигляд: І.Клим – «Митар», перший заступник Пастушенка, організаційний референт; «Степан», член Проводу; Б.Мовчан – «Степан Лисавка», куратор роботи Мелітопольського Окружного Проводу; Б.Крицан – «Криця», інспектор діяльності низових ланок; Ілля «Гіля», референт освіти [17, арк. 157-158]. Обласний Провід ОУН не був сталим й, враховуючи підпільні умови роботи, зазнавав змін, як кадрових, так і чисельних.

Згідно з рішенням Обласного Проводу, Запорізька область була розбита на три округи: Запорізьку, Мелітопольську й Бердянську (Д. Вєдєнєєв помилково називає лише перші дві, оминаючи Бердянськ) [18, с. 3]. Запорізька округа, в свою чергу, поділялася на такі ланки: м.Запоріжжя й прилегла територія, Василівський, Михайлівський та Великобілозерський райони.

Попередні підсумки організаційної роботи було підбито наприкінці осені 1941 року на нараді Запорізької ОУН. За доволі короткий час перебування націоналістів у місті, гестапо провело обшуки на головній квартирі ОУН, реквізувало літературу й затримало декого з активістів. Націоналісти переходять до глибокого підпілля [11, с. 76-78]. Керівництво Обласного Проводу виїхало з міста й легалізувалося по території області. В.Пастушенко переїхав до Михайлівки, де працював директором клубу. Б.Мовчан влаштувався на роботу агрономом до Бердянського районного земельного відділу, Б.Крицан – перекладачем на сінопункті станції Пришиб Михайлівського району. Всі вони, за необхідності періодично приїздили до Запоріжжя [19, арк. 20, 44зв., 45зв.]. Організаційний референт Обласного Проводу І.Клим займався організацією оунівської мережі та зв'язкових ліній по області [1, с. 161].

За усією організаційною роботою членів ОУН-р уважно стежили німецькі спецслужби. Налагодження націоналістами підпільної мережі на Наддніпрянщині, і Запоріжжі зокрема, було для німецької влади несподіваним. Німці були переконані, що протягом більш як двадцятирічного радянського панування в українського населення було знищено будь-які національні почуття й будь-який потяг до незалежності та політичної ініціативи. 14 серпня 1941 р. німецькі органи влади з тривогою зазначали, що похідні групи ОУН-р інтенсивно розширюють свою пропагандистську діяльність на користь «створення незалежної і соборної Української держави». Щоб перешкодити цій діяльності, німецька влада безжально переслідувала всіх націоналістів із Заходу й спочатку силою повертала їх до Львова [20, с. 127, 137-139].

Зрозумівши, що такі дії не вирішують проблеми, восени 1941 р. німецька розвідка, з метою покласти край намірам українських націоналістів, звернулася до командування армії з проханням дозволити «прибрати цих людей до рук». У зв'язку з цим було видано спеціальну інструкцію від 9 листопада 1941 р., де були вказівки до боротьби з партизанами, комуністами й солдатами Червоної армії, а також рекомендовано вважати *«... надалі небажаними особами українських політичних агентів руху Бандери ... за якими вести спостереження і на випадок здійснення політичної діяльності – арештувати»* [21, с. 966]. Через два тижні після цього Айнзацкоманда С/5 СД видала більш радикальний наказ № 12432/41 в якому йшла мова про підготовку рухом Бандери повстання у Рейхскомісаріаті «Україна» з метою створення незалежної України. Щоб не допустити цього, всі члени ОУН-р повинні бути *«негайно заарештовані й після ґрунтовного допиту таємно ліквідовані як грабіжники»* [22, с. 435].

На території Наддніпрянщини прокотилася нова, більш цілеспрямована, хвиля арештів членів і симпатиків ОУН. Найбільшого погрому зазнало підпілля в індустріальних районах Східної України, зокрема на Дніпропетровщині, Криворіжжі й Донбасі [23, с. 248].

10 квітня 1942 р. керівництво Айнзацгрупи С повідомляло начальника поліції безпеки та СД про масове цілеспрямоване поширення націоналістичної друкованої продукції на східноукраїнських землях [24, с. 67]. Восени 1942 р. гестапо, аналізуючи український підпільний рух, зазначило: *«гіпотеза, що арешт Степана Бандери, лідера ОУН, а також керівників у Рейху та Львові, суттєво зменшить діяльність цієї організації, не підтвердилась. Тон бандерівської пропаганди, спочатку поміркований, став більш агресивним. Листівки, поширені пізніше,*

направлені супроти Німеччини. Ця пропаганда – збурення, підвела послідовників Бандери до замахів на життя деяких німців, особливо агентів таємної поліції» [25, с. 70]. Враховуючи це, зрозумілим є пункт № 1 таємної німецької інструкції в Україні, де ворогами німецької влади названі комуністи, послідовники Бандери та партизани. Оунівці визнані потенційно найбільш небезпечними й такими, що підлягали знищенню за будь-яку ціну [26, с. 69].

Підсилив думку про небезпеку оунівського руху один із працівників апарату Рейхскомісаріату «Україна» професор фон Грюнберг, який здійснив тривалу робочу поїздку за маршрутом Рівне – Бердичів – Вінниця – Київ – Кіровоград – Дніпропетровськ – Запоріжжя – Кривий Ріг – Миколаїв – Херсон – Сімферополь – Севастополь. У своїй доповіді він, зокрема, відзначив надзвичайну активність українського самостійницького руху, що створює свої центри та розповсюджує свій вплив у трикутнику міст Київ – Вінниця – Полтава та Київ – Харків – Сталіно.

Активізація антинімецької діяльності націоналістичного підпілля викликала негайну реакцію окупаційної влади. Протягом першої половини 1942 р. німецька поліція та гестапо провели арешти членів та прихильників ОУН-р на Цетральній, Південній та Східній Україні. Зокрема, лише у Кіровоградській області за причетність до націоналістичного підпілля було розстріляно 120 осіб. Репресій також зазнали самостійники Криму [27, с. 26–27]. Згідно з інформаційною довідкою ОУН-р «Терор німецьких окупантів на Україні (від 1942 до 1944 року)», протягом другої половини 1942 – першої половини 1943 рр. на Наддніпрянщині німецькими каральними органами було проведено масові арешти членів націоналістичного підпілля в областях, які були під юрисдикцією краєвого проводу південноукраїнських земель (листопад-грудень 1942 р.) та на Вінниччині й Кам'янець-Подільщині (травень-серпень 1943 р.). Інші області також перебували під пильним наглядом поліції безпеки [28, арк.1–4; 29, арк. 33].

У Великій Білозерці Запорізької області у травні 1942 року німецькою жандармерією було заарештовано члена Обласного проводу, керівника Михайлівської районної ОУН І. Гребенюка. За інформацією оунівця Письменого, за участь в ОУН Гребенюк був повішений СД у м. Нікополі Дніпропетровської області [30, арк. 75]. Джерела радянських партійних органів свідчать, що у 1943 році керівнику михайлівської ОУН вдалося втекти й виїхати до Львова, а пізніше емігрувати до Америки [31].

Гребенюк Гнат - член міськрайонного проводу ОУН(б) м.Запоріжжя, в'язень тюрми СД та радянських таборів.

Курило-Кримчак Іларіон - член Мелітопольського міського та окружного проводу ОУН(б), в'язень нацистських концтаборів, розстріляний у 1947 р.

Курило Юрій - член Юнацтва ОУН(б) м.Мелітополь, військовослужбовець Радянської армії, в'язень радянських таборів.

Соломко Павло – керівник міського проводу ОУН(б) м.Токмак, розстріляний за вироком Військового Трибуналу військ НКВД.

Поширення агітаційних матеріалів призвело до нових арештів оунівців. Керівник одного з осередків у м. Запоріжжя Буйненко, поширюючи листівки, був заарештований СД. Поступово були заарештовані й інші члени запорізьких міських осередків [19, арк. 51зв.]. На другу половину березня 1943 року у в'язниці СД у м. Запоріжжя опинилося кілька десятків членів ОУН.

По Запоріжжю були заарештовані:

1. Буйненко Микола, керівник осередку на 6-му селищі, робітник Дніпрогесу.
2. Мишастий Іван, житель 8-го селища.
3. Малий Іван, житель с. Павло-Кічкас.
4. Савченко Василь.
5. Левченко Михайло.
6. Гребенюк Гнат, керівник Запорізького районного Проводу.
7. Мороз Пилип, утримувач квартири ОУН по вул. Броневій, працівник Обласної контори «Заготзерно» [19, арк. 24зв.-25, 51-51зв.].
8. Грищенко, член осередку на 6-му селищі, працівник буфету.
9. Могильний Григорій, член осередку на 6-му селищі, артист театру на Дніпрогесі.
10. Барсук, староста общини с. Павло-Кічкас.
11. Риженко Михайло, житель старої частини міста, працював артистом на Дніпрогесі.
12. Боєвець, бухгалтер алюмінієвого комбінату.
13. Бірковський Павло [30, арк. 98].

Крім Запоріжжя, арешти було проведено й у низових ланках Михайлівського та Великобілозерського районів. По першому району за участь в ОУН заарештовані:

1. Ільченко Григорій, житель Михайлівки, комендант дільниці. Перебував у в'язниці СД м. Запоріжжя, з під варти випущений.
2. Пилипенко, житель Михайлівки, заступник завідуючого відділом народної освіти. З під варти звільнений.
3. Коломоєць Михайло, житель с. Михайлівка, заступник шефа Михайлівської районної управи.
4. Любченко Федір, житель ст. Пришиб, завідуючий елеватором. З під варти звільнений.
5. Хрущ Василь, староста с. Вовківка [32, арк. 29зв.-30зв., 48].

Згідно інформації радянських підпільників, Коломоєць через два дні після арешту повісився у в'язниці Михайлівки [12, с. 346]. По Великобілозерському району відомо про арешт старости сільгоспобщини «Запорожець» Борисенка [32, с. 15].

Не залишилась непомітною для німецької окупаційної влади і діяльність мелітопольського націоналістичного підпілля. На початку квітня 1943 року у перестрілці з мелітопольським СД загинули підпільники, які були присутні на нараді у с. Константинівка: члени Обласного проводу Б. Мовчан та Б. Крицан, керівник місцевого осередку Шевченко, його син й одна донька. Тоді ж було важко поранено керівника мелітопольського міського проводу ОУН М. Вінтоніва, який через кілька днів загинув у німецькій в'язниці від тортур. Провідник Мелітопольської округи М. Фоменко й член проводу М. Сливка були заарештовані по дорозі на нараду [16, с. 91-92]. Під постійним наглядом німецьких карних органів перебував член Окружного проводу бургомістр Мелітополя І. Курило-Кримчак [33, арк. 26].

У с. Осипенко Бердянського району німецькою поліцією було викрито молодіжний осередок, створений членом похідної групи Поліщуком, який працював у місцевій школі. Поліщука було розстріляно, а інші члени організації відправлені до концтабору Графенгайніхен в Німеччині [34, с. 37].

Два члена підгрупи М. Федоренка, які займалися організацією націоналістичного підпілля у Оріхівському р-ні, восени 1941 р. виїхали до м. Гуляйполе, де повинні були створити мережу ОУН. Невідомо наскільки успішною була їх робота, оскільки, за свідченнями оріхівських підпільників, згадані оунівці у Гуляйполі були заарештовані німецькою поліцією [35, арк. 13]. Гуляйпільська ОУН зазнала репресій гестапо й протягом 1942 року. Серед заарештованих в цей час: шеф району, керівник районного проводу М. Зінченко, бургомістр Г. Чайка, завідуючий народною освітою Г. Качан, Кізіленко, Розсоха, брати Жовніренки з с. Успенівки й Залізний з Красногорівки. Частина підпільників була розстріляна [2, с. 53]. У в'язниці СД м. Запоріжжя у 1943 році перебували І. Шишура, брати Качан, Гніденко та Зінченко. Пізніше Шишура з-під варти був звільнений, Зінченко й Качан відвезені до концтабору «Дахау», звідки звільнені американськими військами й залишились в американській зоні окупації [32, арк. 15, 26зв., 30-30зв.].

Таким чином, резюмуючи вищенаведений матеріал, відмітимо, що німецька окупаційна влада цілком усвідомлювала небезпеку, яку становили для неї члени ОУН. Через це протягом усього періоду німецької окупації остання проводила з націоналістами нещадну боротьбу, в тому числі й на Запоріжжі. На нашу думку, такі факти є переконливим аргументом у проблемі, загально означеній терміном «колаборація».

Література та джерела

1. Шанковський Л. Похідні групи ОУН. Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941-1943 рр. – Мюнхен: Український самостійник, 1958. – 370 с.

2. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. – К.: УВ «Пульсари», 2002. – 519 с.

3. Мороко В. ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни // Наукові праці історичного факультету. – Дніпропетровськ: МП «Промінь», 1997. – Вип. 2: 25-річчю історичного факультету присвячується. 1971-1996. – С. 152-164.

4. Маркович В. Підпілля ОУН у Запорізькій області. – Запоріжжя: Агенство інформації «Ханаєвой Т.Ю.», 2001. – 51 с.

5. Щур Ю. Організаційна структура оунівського підпілля на території Запорізької области в роки німецької окупації (1941–1943) // Визвольний шлях. – 2006. – № 2. – С. 104-111.

6. Щур Ю. Діяльність підпілля Організації Українських Націоналістів на території Мелітопольського району Запорізької області // Український визвольний рух. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. – Зб. 8. – С. 153-163.

7. Щур Ю. Запорізький округ ОУН-революційної (1941–44 рр.) // Музейний вісник. – Запоріжжя: Дике поле, 2007. – Вип. 7. – С. 154-161.

8. Щур Ю. Організація українських націоналістів на Запоріжжі. Короткий нарис. – Запоріжжя: Друкарська дільниця Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, 2009. – 52 с.

9. Матла З. Південна похідна група. – Мюнхен: Cicero, 1952. – 32 с.

10. Стахів Є. ОУН у боротьбі з німецькими нацистами на Наддніпрянщині (програмові зміни в ОУН) // Матеріяли до позицій визвольної боротьби. – Мюнхен: Б.м., 1993. – С. 139-150.

11. О.І.М. ОУНр в Запоріжжі (Один день ОУНр) // Альманах «Гомону України» на 1987 рік. – Б.м.: Б.в., Б.р. – С. 74-81.

12. Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області: Збірник документів і матеріалів: Наук. - довід. вид. / Авт.-упоряд.: В.О. Бондар, О.Г. Величко, І.В. Козлова. – Запоріжжя: Прем'єр, 2005. – 560 с.

13. Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941-1955. – К.: УВС, 2005. – 836 с.

14. Детальніше див.: Щур Ю. Запоріжжя, рік 1940: «виступали за відокремлення від СРСР» // Шлях перемоги. – 2009. – 20 травня.; Щур Ю. Запоріжжя, рік 1941: оунівці в Червоній армії // Шлях перемоги. – 2009. – 10 червня.

15. Архів УСБУ в Запорізькій області. – ФПС. – Спр. №П-5272.

16. Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі ... моя любов, моє горе // Закерзоння. Спомини вояків УПА / Підготував Б. Гук. – Варшава, 1997. – т.3. – 303 с.

17. Державний архів Запорізької області. – ф.Р.5747. – Оп.3. – Спр.107.

18. Вєдєнєєв Д. «Обличчям до Сходу!». З історії діяльності ОУН на Придніпров'ї // Копія. Машинопис. Архів Південно-східного представництва ЦДВР (м. Запоріжжя).

19. Архів УСБУ в Запорізькій області. – ФПС. – Спр. №П-5626.

20. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью Йорк; Львів: Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Львові, 1993. – 660 с.

21. Сергійчук В. Діяльність підпілля ОУН на Сході України // Визвольний шлях. – 1995. – № 8. – С. 965-968.

22. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів / [упоряд. О. Дзюбан]. – Львів; К.: Літературна агенція «Піраміда». – 557 с.

23. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. – К.: Ґенеза, 1996. – 360 с.

24. Report no. 191 on events in the USSR // The Ukrainian review. – 1987. – № 2. – P. 36-37.

25. Excerpt from Gestapo report No. 8 on important police matters // The restoration of the Ukrainian State in World War II. – London: UPL, 1987. – P. 70.

26. Secret German instruction concerning Ukraine // The restoration of the Ukrainian State in World War II. – London: UPL, 1987. – P. 69.

27. Ідзьо В. Українська Повстанська Армія – згідно зі свідченнями німецьких та радянських архівів. – Львів: Сполом, 2005. – 208 с.

28. Архів ЦДВР. – Ф. М. Лебедя. – О.з. 169: Терор німецьких окупантів на Україні (від 1942 до 1944 року).

29. Архів Південно-східного представництва ЦДВР. – Ф. 7. – Оп.1. – Спр.2 : Спогади членів ОУН Дніпропетровщини.

30. Архів УСБУ в Запорізькій області. – ФПС. – Спр. №П-19704.

31. Письмо Начальника Политотдела Высшего Военно-Педагогического Института им. М.И. Калинина полк. И. Веремеева Первому секретарю Запорожского обкома КПУ от 10.03.1955 г. // Архів Південно-східного представництва ЦДВР (м. Запоріжжя).

32. Архів УСБУ в Запорізькій області. – ФПС. – Спр. №П-21120.

33. Архів Мелітопольського краєзнавчого музею. – Спр.527.

34. Новосела Т., Новосела Р. Правозахисна діяльність М.О. Береславського // Мій рідний край – Запоріжжя: Матеріали відкритої обласної краєзнавчої конференції учнівської молоді. – Запоріжжя: Поліграф, 2006. – С.36-41.

35. Державний архів Запорізької області. – ф.Р.5747. – Оп.3. – Спр.7840.

Геннадій Іванущенко,
м.Суми

Підпілля ОУН-УПА на Сумщині: деталізація подій через призму документів спецслужб

Напередодні визначної дати – 80-ліття від створення Організації Українських Націоналістів наші погляди прикуті не тільки до вікопомних подій кінця січня – початку лютого 1929 року. Ми також прагнемо дослідити жертовний чин продовжувачів справи Євгена Коновальця, українських патріотів, які діяли в 40-х – 50-х роках минулого століття. Актуальність цієї теми зумовлена не тільки бажанням побачити обставини роботи українських підпільників у нових і більш жорстоких історичних обставинах Другої світової війни, а й тим, що ідеї українського націоналізму в цей час проходили випробування на життєздатність в різних куточках України, в тому числі і на Сумщині.

Першоосновою будь-якого дослідження є документ. Історія починається з нього. Тільки він може виступати свідком епохи, інакше ми і надалі будемо приречені віддавати своє минуле на відкуп суб`єктивному тлумаченню представниками різних політичних сил, які «підганятимуть» історичні події під власну ідеологію. Саме тому сьогодні особливої наукової і суспільної вартості набуває публікація документів з історії Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії.

Найбільш замовчувана і сфальсифікована сторінка нашої історії потребує документального наповнення ще з однієї причини. Адже за кожним актом українського підпілля, за кожним вчинком стоять долі сотень людей. Незаслужено засуджені учасники боротьби та їх родини, які все життя ходили з тавром «ворога народу», просто мають право сказати слово на свій захист. Практично нікого з колишніх підпільників Сумщини уже немає на цьому світі. Тому документальне відтворення умов їхньої діяльності безумовно матиме і наукове, і суспільне, і моральне значення.

Останніми роками сталися великі зрушення у вивченні даної проблеми в масштабах всієї України. Передусім, це поява колективної праці «Проблема ОУН-УПА» і створений на її основі підсумковий документ «Проблема ОУН-УПА: основні тези (історичний висновок)» [1]. Згадане дослідження містить розлогу характеристику діяльності ОУН, еволюцію її позицій у ході Другої світової війни, витоки,

особливості ідеології українських націоналістів. Відрадним є факт появи саме колективного дослідження, тому є надія, що згадана тема стане не тільки справою ентузіастів-одинаків, а притягатиме значну кількість наукового потенціалу держави з відповідними ресурсами.

Важливим етапом у дослідженні націоналістичного підпілля є продовження публікацій збірників документів, монографій, альбомів. Це двохтомник «Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки» [2], упорядкований В. Сергійчуком, що не тільки дає широку документальну базу для вивчення діяльності керівника визвольного руху, але й містить багато додаткової інформації, яка дозволяє краще зрозуміти особливості протистояння радянських спецслужб і українського підпілля. Велике значення для опрацювання джерельної бази з вивчення повстанського руху має вихід восьмого тому нової серії Літопису УПА [3]. У ньому представлені інструкції, накази та інформаційні звіти командирів підрозділів УПА про бойові дії, про настрої населення, зокрема і на східноукраїнських землях у 1944-1946 роках. Збірник статей, який присвячений найбільш суперечливим твердженням про факти й видумки з української історії в часи Другої світової війни, виданий у 2008 році В. Косиком [4]. Він містить відповіді на питання щодо діяльності ОУН-УПА на основі ретельно опрацьованих німецьких архівів. Цінним інформаційним, і в першу чергу довідковим, джерелом став вихід третього, доповненого видання «Нарис історії ОУН» [5], здійсненого Центром досліджень визвольного руху. Це не тільки перевидання відомої праці П. Мірчука, але й багато додаткових відомостей, які з`явилися завдяки новітнім дослідженням визвольної боротьби українського народу. Регіональні особливості боротьби ОУН-УПА представлені появою навчального посібника Г. Стародубець [6], що присвячений дослідженню ролі і місця ОУН-Б у структурі національно-визвольного руху на Волині в роки Другої світової війни. Таким чином, маємо широкий фронт досліджень, відповідне опрацювання джерельної бази як у масштабах усієї України, так і на місцевому рівні.

Слід зазначити, що на заході України через певні обставини дослідження визвольного руху 40-50-х років уже перейшло від описової фази до виходу ґрунтовних праць з конкретизацією подій, дат, учасників на рівні району, села. Тож, поява нових збірників документів про визвольний рух на сході України дає можливість деталізувати обставини виникнення структур ОУН, уточнити роль та місце учасників боротьби в становленні підпілля і, можливо, переглянути деякі помилкові висновки, зроблені раніше за відсутності належної джерельної бази.

Центральною подією, з якої починається розмова про українське підпілля в Сумах взагалі, є факт арешту і розстрілу українських націоналістів німцями в кінці 1942 – на початку 1943 року. Безумовно, довгий час увагу дослідників привертає постать керівника підпілля – Сапуна Семена Семеновича. Раніше, за відсутності доступу до його кримінальної справи, деталі біографії цієї людини базувалися лише на спогадах рідних, колишніх учнів, іноді збурюючи полеміку серед політично заангажованих журналістських кіл, обростали найнеймовірнішими вигадками [7].

Тепер, після ознайомлення з архівною справою П-1845 на Сапуна С.С., можна зробити перші ескізи його біографії. З кримінальної справи стає відомо, що народився він 17 квітня 1893 року в селі Попівка Карлівського району Полтавської області [8] в родині заможних селян. До приходу більшовиків господарство батьків було таким: землі - 25 десятин, хата - 1, сараїв - 4, коней - 4, корів - 2, волів - 2 пари, овець - 50, свиней - 5, жатка снопов`язалка - 1 шт., жатка самовкладка - 1 шт., кінна молотарка - 1 шт., сівалка - 1 шт., олійниця [9].

Після 1918 року почався типовий для багатьох українських родин процес поступового розселянювання, адже заплановані більшовиками перетворення мали на меті ліквідацію одноосібного селянського господарства. Тим самим, за задумом керівництва більшовицької Росії, знищувалась економіко-соціальна база українського націоналізму, а отже, українське питання з розряду політичних переводилось на фольклорно-етнографічний рівень. Як і в сотнях тисяч схожих випадків, земельний наділ батьків С. Сапуна було скорочено до 15 десятин [10]. У 1926 році вони були позбавлені виборчих прав. Тим часом наближався «рік великого перелому» в колективізації. Вже навесні 1929 р. по всій Україні за несплату податків було описано майно майже 18 264 селянських господарств, з яких 8 012 продано на торгах, а до кримінальної відповідальності притягнуто 1 150 селян [11]. У 1930-му і батьки Семена Сапуна були розкуркулені «по III-й категорії» [12].

Подальша біографія С. Сапуна повна суперечностей, адже не виключено, що на допитах в сумському НКВС у 1938 р. він дав неповні зізнання. За його словами, у 1914 році, після закінчення педагогічної школи, він отримав посаду вчителя у с. Багата Чернеччина Великобучківського району (колишнього Костянтиноградського повіту Полтавської губернії, теперішнього Сахновщинського району Харківської області) [13]. У цьому ж році, з початком війни, був призваний в армію, де служив рядовим. На фронті був поранений. Після

одужання вступив до сільськогосподарського інституту, з якого у 1917-му був достроково випущений і направлений до четвертої московської школи прапорщиків. Через чотири місяці навчання отримав звання прапорщика і пробув на фронті до жовтня 1917 року [14]. У 1919-му на короткий період був мобілізований до денікінської армії, а потім знову вчителював [15]. Відомо, що з 1925 по 1930 рік він працював у школі с. Варварівка Карлівського району Полтавської області [16]. З 1935 року Семен Сапун – завпед школи № 6 міста Суми. У Сумах і мешкав на вул. Леніна, 32, до свого арешту 22 квітня 1938 р.

Обвинувачення, як і в тисячах схожих випадках, було стандартне – контрреволюційна повстанська організація. Проте, щось довести протягом 8-ми місячних допитів слідчі так і не змогли. Справа в тому, що в`язень не зламався, не підписав жодного звинувачення, про що свідчать його спогади в газеті «Сумський вісник» [17]. Слід зазначити, що така поведінка звинуваченого неабияк спантеличила слідчих, адже всупереч тодішній практиці, коли багато людей, не витримуючи катувань, оговорювали не тільки себе, але й друзів та колег, прояв такої твердості був рідкістю. Тому, можливо, для оперативного спостереження, справу, за відсутністю доказів, припинили, а Сапуна звільнили 10 січня 1939 року [18]. Яким він став після 8-місячного перебування в застінках сумського НКВС добре видно з ілюстрацій № 18 і № 19 у першому томі збірника документів «ОУН-УПА на Сумщині» [19].

Важливою темою для розуміння обставин виникнення націоналістичного підпілля на Сумщині є діяльність похідних груп ОУН. Як відомо, після проголошення ОУН-Б у Львові 30 червня 1941 року Акту Відновлення Української держави, було створено Українське Державне Правління. Його очолив соратник Степана Бандери Ярослав Стецько. Варто згадати, що членом цього уряду (заступником зі справ рільництва) був сумчанин Борис Іваницький, видатний вчений-лісівник і громадський діяч [20].

2 липня новина про проголошення незалежності України дійшла до Берліна. У донесенні айнзацгрупи Б поліції безпеки й СД повідомлялося про «спроби національних українців, які стоять під проводом Бандери, проголошенням Української Республіки і створенням міліції поставити німецькі чинники перед доконаним фактом» [21]. Заскочена розвитком подій, німецька окупаційна влада була роздратована: Україна стала другою після Литви країною, яка з початком війни проголосила незалежність і сформувала уряд. Але спершу окупанти вимушено утримувались від «застосування енергійних заходів проти «узурпаторів» (українців)

у зв'язку з ситуацією на фронті й у всьому регіоні» [22]. Проте, вже 5 липня німці заарештували в Кракові С.Бандеру, а 9 липня у Львові Я.Стецька. Пізніше їх вивезли до Берліна, а згодом – до концтабору Саксенгаузен. Та навіть за короткий час свого існування Українське Державне Правління багато зробило для створення внутрішньої адміністрації. Майже на половині території України діяли українські адміністративні органи. Крім Львівської обласної управи, в першій половині липня 1941 року обласну управу було сформовано у Станіславі, відтак у Дрогобичі, Тернополі, Ковелі, Рівному, Кам'янці-Подільському, Житомирі, Вінниці, Дніпропетровську, Кіровограді, тобто на території одинадцяти з тодішніх двадцяти чотирьох областей УРСР. Усі обласні, окружні, повітові, районні та міські управи визнавали над собою владу УДП. Львів вважався тимчасовою столицею до часу, коли уряд матиме змогу переїхати до столиці Української держави - Києва.

Похідні групи ОУН були створені за наказом Степана Бандери саме для проголошення Акту 30 червня в інших місцевостях України та створення клітин українського підпілля. Неоднаково оцінюється їхня кількість різними дослідниками: від 1500 до 4950 учасників. Безпосередній керівник однієї з груп Микола Климишин називає 7000 учасників [23]. За його словами, паролем для членів похідних груп були слова: «Куди Бог провадить?», а відповіддю : «Там, де стовпи небо підпирають» [24]. Розпізнавальними знаками були кольори: північної групи – зелений, середньої – синій і південної – червоний. Кожен член групи мав непомітну для непоінформованого вшиту нитку відповідного кольору на шапці, грудях, або ковнірі [25]. Усі групи були поділені на рої – від 5 до 15 осіб. Кожен рій мав при собі олівець або крейду відповідного кольору. При підході до населеного пункту на придорожньому знакові робилася відповідна позначка для орієнтування інших учасників похідних груп [26]. Згадуваний автор зазначає: *«В міру поступу фронтових ліній перейшли Похідні Групи на лівобережну Україну й покрили своєю організаторською працею всі терени від Сум, Харкова, Донбасу, Криму аж по Краснодар, - як було заплянованo. Хоч були дуже переслідувані німецькою поліцією й жандармерією, які, спираючись на большевицьку агентурну сітку і на різного роду донощиків, дуже багато з них арештували й посадили до тюрм і концентраційних таборів, а багато теж і порозстрілювали...»* [27].

У звіті командира 3-ї похідної групи Тимоша Сенчишина повідомлялося, що 18 липня 1941 р. через р. Сян переправився рій Василя Загакайла, який мав завдання досягти міста Суми та Сумської

області і створити там підпільну організацію ОУН. У цьому рою були також Мудрий Ярослав та Стеранка Святослав [28] . Про Василя Загакайла відомо те, що він діяв під псевдами «Жук», «Береза», «Білий», «Зелений». У серпні-вересні 1939 року «Білий» був одним з учасників, а можливо, й організаторів Поліського лозового козацтва. Про діяльність на Сумщині В. Загакайла вияснити поки що нічого не вдалося, але з інших джерел відомо, що з похідною групою ОУН він дійшов під Київ. Потім, у 1943-1944 рр., був організаційним референтом Дрогобиччини. Потрапив до рук гестапо, але в ході блискучої операції, проведеної ОУН за участю Р. Шухевича, К. Цмоця та інших, Загакайла і Олексу Гасина «Лицаря» вдалося вирвати із Львівської в`язниці. Василь Загакайло загинув у червні 1944 року в бою з німцями і власівцями у Верхньому Синьовидному, знищивши дев`ятьох ворогів. Був похований у с. Сопіт Сколівського району [29].

Учасник ще однієї похідної групи, яка мала маршрут Київ-Вороніж, Михайло Кудла також був призначений до організаційної праці до м. Суми. Окремі дослідники серед учасників південної похідної групи, які були спрямовані на Сумщину, називають Василя Захитая [30]. До Сум були спрямовані також і деякі члени північної похідної групи: Кошин Іван, Очуй Григорій, Войнарович Василь та інші [31]. Власне, це вся, на даний час, відома інформація про учасників похідних груп ОУН, які були спрямовані на Сумщину.

Треба сказати, що місцеве населення активно підключалося до визвольної боротьби, незважаючи на масові репресії проти національно свідомого громадянства, які мали місце в міжвоєнний період. Подекуди учасники похідних груп знаходили на сході України залишки підпільних організацій, що діяли тут ще з 20-30-х років. Це осередки «Мужичої партії», які існували в Полтаві, Охтирці, Ромнах, та розрізнені учасники інших організацій, у першу чергу СВУ-СУМ [32]. Не останню роль відігравала та обставина, що Сумщина, з огляду на унікальні природні умови та географічне положення, мала давні традиції визвольної боротьби. Наприклад, лише за попередніми оцінками, протягом 1919 – 1923 років тут діяло 106 антибільшовицьких повстанських загонів, загальною кількістю понад 40 тис. чоловік. Останній такий загін під командою отамана Пилипа Ващенка був розбитий у шосткинських лісах на початку 1929 року, тому виникнення підпільних клітин ОУН в Сумській області не було чимось несподіваним і штучним. Навпаки, суспільно-політична ситуація в умовах поневолення більшовицькою Росією, періодично сприяла появі національно активних середовищ, які бачили політичний

ідеал у створенні незалежної України, вимріяної кількома поколіннями учасників визвольної боротьби.

З наявних джерел про членів ОУН-Б, спрямованих на Схід України видно, що Сумщина була в зоні оперативної уваги всіх трьох груп. Як зазначає проф. Л. Шанковський, середня похідна група ОУН під проводом М. Лемика «Сенишина» *«повинна була дійти до Харкова, але не встигла цього зробити, бо її сильно погромили німці. Німці розстріляли значну кількість членів групи, в тому теж Миколу Лемика-Сенишина (...) в Миргороді, в жовтні 1941 р. Частина групи дійшла до міста Суми, де створила підпільну організацію»* [33].

Цитуючи це джерело, автори окремих публікацій допускаються неточності, зазначаючи, що провід ОУН на Сумщині мав у своєму складі З. Матлу – провідника, М. Річку – орг. референта, Тучанського, Регея, Галамая – членів проводу. При цьому помилково посилаються на коментар 3) з праці Л. Шанковського «Похідні групи ОУН», плутаючи, однак, коментар 3) до частини І-ї (назва), де Шанковський дійсно говорить про похідну групу на Сумщину, посилаючись у свою чергу на «Вісті Інформативної служби ОУН» ч.7-9 за 1942 рік [34], з коментарем теж 3), але до частини ІІ-ї розділу І-го «Південна Україна під німецькою окупацією» [35]. Ця інформація стосується діяльності ОУН на південних українських землях з центром у Дніпропетровську і ніякого відношення до Сумщини не має. Проте, між похідними групами могли бути контакти. Їх командування тримало зв`язок, відправляючи з завданнями за межі свого оперативного терену окремих учасників, або навіть невеликі групи. Свідченням цього є інформація з книги З. Матли [36], а також спогади В. Рижевського про зв`язкових між Роменщиною і Кривим Рогом [37].

З протоколів допитів обвинувачених у націоналістичній діяльності на Сумщині в роки німецької окупації, можна зробити деякі узагальнення щодо часу, місця і обставин створення обласного Проводу ОУН, а також кола його членів та учасників підпілля. Зокрема, один з обвинувачених Г.І. Сергієнко, 5 червня 1945 року дав свідчення, що в середині листопада 1941 року С. Сапун отримав згоду від завідуючого відділом освіти Сумської міської управи Ніца В.О. на відкриття в місті приватної української гімназії. З цього приводу Сергієнко запросив Сапуна до себе на квартиру по вул. Леніна, 14 [38].

Він згадує, що до цього обговорював на квартирі Сапуна поточний політичний момент, пов'язаний з німецькою окупацією. Сергієнко зазначає, що їх найбільше непокоїла поведінка німців, які, на відміну від ситуації у 1918 році, ніяк не сприяли не те що створенню Української

держави, але й не давали українцям жодних важелів впливу, у тому числі і на місцевому рівні. З цих бесід робився висновок, що надія на німецьку допомогу в плані створення Української держави не має жодних перспектив. Сергієнко згадує, що Сапун давав йому читати брошури про Євгена Коновальця та Андрія Мельника, які сам отримав «від галичан, котрі проходили з німцями». Звідси видно, що група місцевої української інтелігенції, яка зосереджувалася навколо Семена Сапуна, спочатку не мала чітко окресленого політичного забарвлення, але, з інших протоколів допитів видно, що основною причиною їхніх зібрань було все ж не створення гімназії, чи організація товариства «Просвіта», а націоналістична діяльність, спрямована на боротьбу за незалежність України [39].

За зізнаннями Сергієнка, питання про створення в Сумах підпілля ОУН ставилось уже на зібранні в середині листопада 1941 року. Тоді ж виникла проблема підготовки націоналістичних кадрів. У першу чергу зупинились на кандидатурах, уже відомих своєю патріотичною позицією: Сапун С.С., Сергієнко Г.І., Власенко В.І., Лозенко Г.О., Тарасенко М.О, Абрамович П.Н., Шерстюк Н.Ю, Голубова М.І., Нечипуренко. Продовжуючи роботу серед уже відомих діячів місцевої інтелігенції, організатори підпілля основний акцент робили на підготовку молодіжних націоналістичних кадрів, застосовуючи при цьому можливості своєї викладацької роботи. У навчальну програму гімназії було включено такі предмети, як історія України, географія України, українознавство. Однак через деякий час, викладання цих предметів німецькою комендатурою було заборонене. Існування гімназії та інших українських освітніх установ мало ще й господарське значення, адже націоналісти, серед яких переважали вчителі, отримували постійну роботу, що в умовах безробіття серед інтелігенції забезпечувало їх засобами існування [40].

Щодо пропагандивної роботи, то ініціатори створення підпільної групи спочатку відхилили саму можливість друкувати матеріали в легальному органі міської управи, газеті «Сумський вісник», з огляду на те, що в її редакції немає українців [41]. Залишається нез`ясованим, в якому розумінні тут вживалося слово «українець». З огляду на українські прізвища серед членів редакції та авторів можна припустити, що тут малося на увазі не етнічне походження, а політична позиція та національна свідомість. Особливо заперечував можливість співпраці з «Сумським вісником» та наполягав на необхідності діяти через власну нелегальну націоналістичну газету С. Сапун, але, з протоколів допитів інших осіб, а також з аналізу публікацій у «Сумському віснику», можемо

Відбитки зі справи на Голотяка Іллю («Дніпро»), члена ОУН(б) у Шосткинському районі Сумської області (1940 р.).

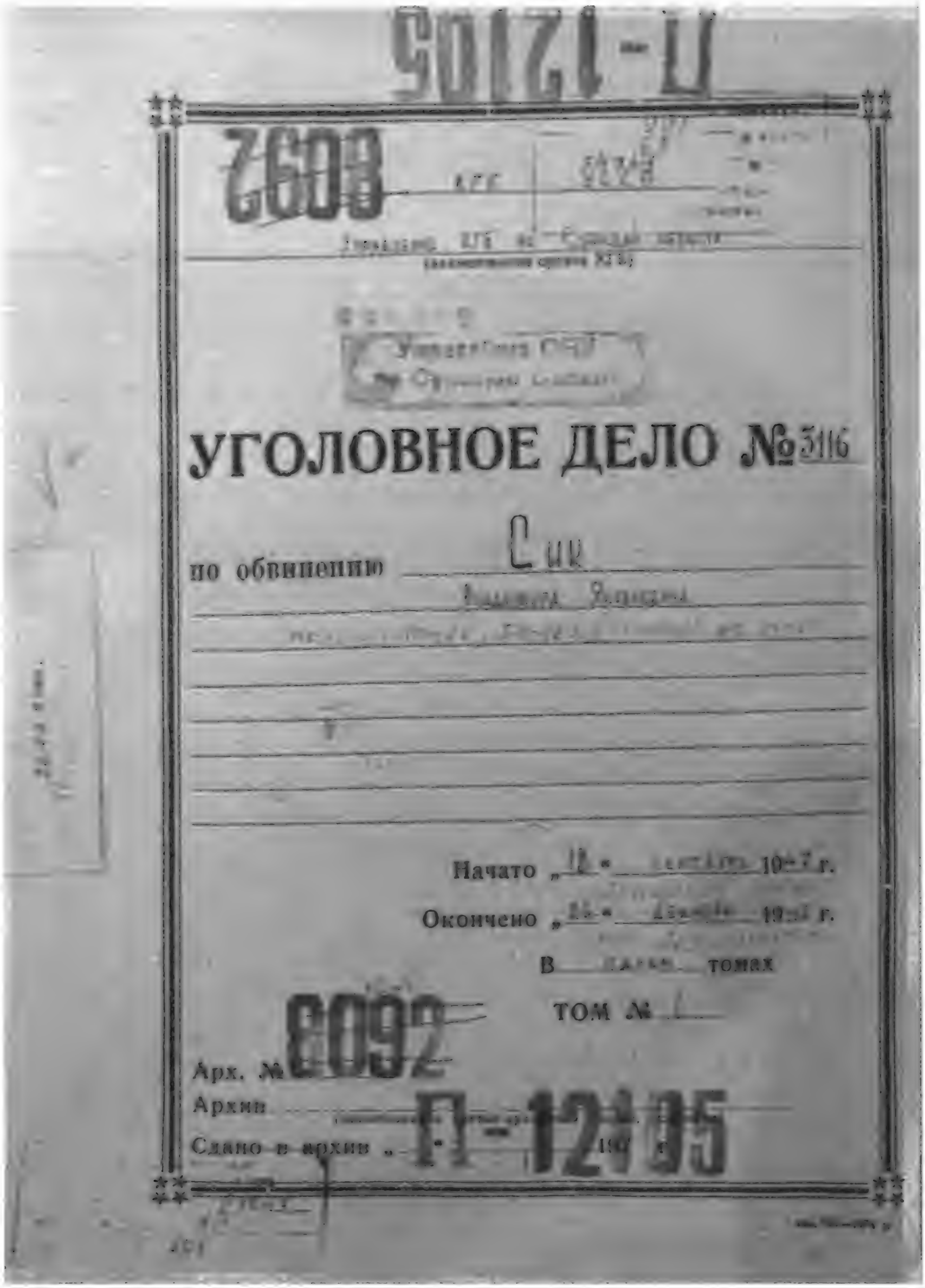

УГОЛОВНОЕ ДЕЛО № 5116

по обвинению Сик

Начато „12" 10-7 г.

Окончено „25" 1951 г.

В томах

ТОМ № 1

Арх. № 8092

Архив П-12105

Сдано в архив „ " 19 г.

Обкладинка кримінальної справи на Сика Володимира – члена підпільного Проводу ОУН(б) в Лебединському районі Сумської області.

бачити, що сумські націоналісти переглянули своє бачення роботи в галузі пропаганди. Особливо стало вигідно використовувати легальну газету, коли Г. Сергієнку було запропоновано посаду заступника бургомістра Сум та детальніше вивчено політичні погляди редактора. Варто відзначити, що всі редактори - і Л. Фрей-Свободний, і І. Богуш, не говорячи про Олександра Зайцева (брата відомого шевченкознавця Павла Зайцева, а згодом і учасника ОУН в м. Суми) - досить часто пропускали статті українського національного забарвлення, які носили просвітянський характер. Зрозуміло, що ні про яку політику на сторінках цієї газети не могло бути й мови. За цим пильно стежила німецька комендатура та відповідні органи.

Варто згадати і пронімецьку риторику, яка наявна в деяких публікаціях (до речі, набагато менше, ніж прокомуністична у радянських газетах). Чого тут більше – відвертого прислужництва, кон`юнктури, чи політичного маскування – сказати важко, адже дописувачами були різні люди. Щодо останнього припущення, то воно набуває підтвердження, коли ми ознайомимося з протоколами допитів Власенка В.І. від 19 та 20 липня 1945 року. Власенко зізнається: *«В разговоре со мной и его сыном за столом Сапун открыто стал ругать немцев за то, что они разоряют Украину, грабят ее и угоняют на каторгу в Германию украинцев. Притесняют украинцев законами. Закрывают школы.*

Я спросил Сапуна, почему он раньше восхвалял немцев, а теперь ругает, на это он мне ответил, что: «ругаю заслужено, а восхвалял потому, чтобы казаться незамеченным. (...) Далее Сапун сказал, что уже есть у них люди, которые будут вести вооруженную борьбу против немцев – это подпольная организация украинских националистов» [42,43].

Підсумовуючи результати початкової діяльності націоналістів Сумщини, спрямованої на розбудову підпілля, мусимо констатувати повну відсутність у протоколах допитів інформації про їх зв`язок зі згаданими вище учасниками похідних груп ОУН. Відомо інше: зимою 1941-1942 рр. Сапун розказав своїм однодумцям, що написав листа до Львова, «в центр ОУН», у якому змалював ситуацію в Сумах. Треба думати, що метою була організація бандерівського спрямування, бо невдовзі Сапун уже розповсюджував серед місцевих націоналістів брошури та газети випуску 1941 року, празького видавництва «Пробоєм». Серед них: Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 року, брошура Д. Донцова «Де шукати наших історичних традицій» та інші видання [44]. Варто зазначити, що сумські оунівці, мабуть, не особливо переймалися поділом на бандерівців і мельниківців, або нечітко усвідомлювали цю

проблему. Так, учасниця бандерівської групи С. Сапуна Марія Голубова підтримувала зв`язки з своїм племінником О. Ольжичем, який на той час перебував у Києві, керуючи крайовою організацією ОУН-м. Втім, це могло бути і свідченням суто родинних контактів.

Приблизно в січні 1942 року, як свідчить Г. Сергієнко, до Сапуна зі Львова прибули зв`язкові ОУН. Ними були Савченко Андрій «Гліб» і Чайка (в окремих протоколах спочатку помилково вказується прізвище Швачко), обидва віком приблизно 26-и років [45]. Цілком можливо, що Савченко міг бути і членом київського Проводу ОУН-Б, який вів роботу з розбудови підпілля ОУН на Чернігівщині. Як вказує у своєму дослідженні С. Бутко, Савченко і Остапенко як члени київського проводу ОУН-Б брали активну участь у створенні чернігівського обласного Проводу ОУН та районних ланок організації у березні-квітні 1942 року [46].

Емісари ОУН зі Львова Савченко і Чайка влаштувалися сторожами на курси німецької мови. Директором курсів був Сапун, отже він мав можливість залучати їх до організаційної роботи, як інструкторів зі створення місцевих осередків ОУН. З цією метою під приводом різних господарських доручень, вони часто виїжджали до різних районів Сумської області: Лебединського, Краснопільського, Конотопського, Хотінського та інших. Про свою роботу в районах вони говорили тільки з С. Сапуном [47]. Можливо тому, про цей напрям діяльності сумської ОУН сьогодні так мало відомо. Порівнюючи деякі моменти з допитів різних осіб, можна приблизно уявити схему роботи в районах. Як правило, спочатку створювався осередок «Просвіти», а потім через нього «фільтрувалися» люди для більш серйозної політичної роботи. На цьому, другому етапі, їх знайомили з представником «центру ОУН». У Сумах таким представником був Савченко, в Лебедині – Самойленко [48] (прибув з Ковеля) та Петренко [49] (представник київського центру), в Конотопі – Теодор Таланчук [50] (зі Львова), у Краснопіллі – Панас Негляд [51] (уродженець с. Бранцівка, прибув зі Львова). Організація «Просвіти» в Сумах була доручена Микиті Тарасенку [52]. З цією метою в кількох місцях, а найчастіше – в театрі (теперішній театр юного глядача) організовувались збори інтелігенції. Згодом, коли «Просвіта» опинилася на межі закриття, оунівці не стали наполягати на її існуванні, бо розгадали хід німецьких спецслужб – через «Просвіту» виявляти членів ОУН.

Наступним етапом була активізація діяльності в кількох напрямках. Через «Просвіту» велася культурно-освітня робота зі створення гуртків, шкіл, театрів, різноманітних курсів, проведення урочистостей,

приурочених до різних національних свят, ювілеїв українських діячів, влаштування лекцій і концертів. Паралельно відбувався відбір людей для залучення в ОУН, їх ідеологічний вишкіл через ознайомлення з націоналістичною літературою та бесіди. Під особливою увагою було питання придбання зброї (в Лебедині), технічних засобів радіозв`язку (в Сумах), організація підпільної друкарні (у Конотопі). Здійснювалася робота з просування націоналістів у місцевий адміністративний апарат, редакції газет, поліцію, кооперативи, школи. З одного боку ця стратегія мала хибу – основні люди підпілля були на виду, отже, у разі провалу одного, підозра падала на багатьох, а з іншого – робота підпільників у легальних установах допомагала в разі арешту когось із друзів «замітати сліди» (вислів одного з допитаних). Такою, наприклад була роль Горбаня на роботі в сумській поліції.

У питанні часу створення ОУН на Сумщині, точніше, організаційного оформлення осередку остаточний висновок робити ще зарано. Але, відштовхуючись від матеріалів допитів звинувачених у цій справі, таким часом можна визначити січень 1942 року. За свідченнями Сергієнка до обласного проводу ОУН входили: Сапун Семен Семенович, Сергієнко Григорій Іванович, Лозенко Гнат Олексійович, Власенко Віктор Іванович, Тарасенко Микита, Савченко Андрій, Чайка, Швачко Пилип Кіндратович [53].

Кожен з них виконував певні завдання. Сапун був обласним провідником. Через Савченка і Чайку він тримав зв`язок з районами. Сергієнко займався питаннями пропаганди, спочатку через спробу створити видавництво «Слово», потім, використовуючи свою посаду заступника бургомістра, через газету «Сумський вісник», організацію пам`ятних дат, шевченківських святкувань, освітню і культурну роботу.

За словами Сергієнка, з кінця лютого 1942 року в Сумах було створено і міський осередок ОУН. В нього увійшли: Барило Анатолій Андрійович, Абрамович Петро Никандрович, Корнієнко Іван Петрович, Педерій, Горбань Федір Панасович, Зайцев Олександр Іванович, Черевко [54].

Як кандидати на вступ до ОУН розглядались і жителі міста: Цикановський Олександр Абрамович, Грищенко Петро Федорович, Голубова Марія Іванівна, Шерстюк Ніна Юхимівна, Устименко Григорій Олександрович, Рубан Володимир Герасимович, Шовкун-Дунайський Яків Васильович, Гермаш Григорій Якович, Свободний (він же Фрей) Лев Миколайович. Дружина Сапуна на допиті 1 червня 1945 року називає й інших людей, які часто заходили на квартиру: Негляд Панас, Григорій, (обидва – учасники похідних груп), Долгопол Пилип Юхимович, Саленко

Яким [55]. Усі вони були розстріляні німцями 20 лютого 1943 року, як українські націоналісти.

Важко судити, наскільки дані про персональний склад українського підпілля точні. Можна лише здогадуватись про те, як відбувалися допити і які мотиви мав звинувачений, називаючи (або не називаючи) певні прізвища. Але з цієї уривчастої інформації випливає один загальний висновок – ініціатива створення і основна робота по розбудові ОУН на Сумщині планувалась і проводилась силами місцевої інтелігенції. Допомога досвідчених націоналістів, які прибули пізніше, полягала в ідеологічній «кристалізації» мети та зв`язку з керівними структурами ОУН. Таких структур простежується дві: Львівський і Київський Проводи ОУН.

Про зв`язки сумських підпільників з керівними центрами та організацію роботи в районах можна починати розмову, процитувавши спогади одного з підпільників ОУН в Чернігові Володимира Макара: *«(...) Коли мова про Суми, доцільно буде тут згадати, що ранньою осінню 1942 року Іван Легенда [2] вислав на Сумщину з організаційним завданням Теодора Т-ка, по всевдонімі «Хміль». Остання вістка від нього до брата була із Сумів у травні 1943 року, після чого слух за ним загинув»* [56]. Довгий час не вдавалося з'ясувати, хто з діячів підпілля стоїть за цим загадковим криптонімом? Лише ознайомлення з оглядовою довідкою на Теодора Даниловича Таланчука [57], арештованого транспортним відділом НКДБ Московсько-Київської залізниці 3 листопада 1943 року дає певну інформацію. Влітку 1941 року, як член ОУН він навчався в школі з підготовки керівників підпілля для східних областей України. Після її закінчення місцем призначення став Конотоп. Діяв під прізвищем Короленка Петра Івановича. Його завдання полягало у створенні бандерівського підпілля на території Конотопського, Кролевецького і Дубов`язівського районів Сумської області. Виконуючи доручення «Легенди», він у 1942 році створив у Конотопі окружний Провід ОУН, залучивши до підпільної роботи 15 чоловік. Весною цього ж року Таланчук установив зв`язок з Савченком «Глібом» і за його наказом двічі їздив до Києва на зустріч з керівником підпілля на східноукраїнських землях Дмитром Мироном «Орликом». Також був зв`язковим між Конотопським окружним і Сумським обласним проводами ОУН [58].

Серед учасників підпілля ОУН в Конотопі Таланчук називає: Горбатюка з с. Підлипного, Сучка, Лисенка з с. Бочки, Захарченка Бориса. Свідчення Таланчука доповнює оглядова довідка на оунівців

Сучка Луку Миновича та Школяренка Миколу Семеновича [59]. За їх даними учасниками Конотопського підпілля були також Косач, Пономаренко Степан, Яковина Никифор, Федько Гаврило Никифорович, Кривенко Семен Олександрович, Мозговий, Чернявський Семен, Сахно, Тхор, Глушман, Борис Середа, Микола Ковтун, Ожог Іван Степанович з Малого Самбора. Наскільки такі свідчення можуть бути точними і вичерпними – судити важко, потрібно для порівняння і подальшого уточнення виявляти й досліджувати інші джерела. З наявних документів з`ясовується, що сам емісар Львівського проводу ОУН Таланчук ніяких посад в місцевому підпіллі не займав. Керівником Конотопського Окружного Проводу ОУН з вересня 1942 року був Л. Сучко «Софрон», якого потім замінив агроном Косач [60].

Районним підпіллям ОУН з цього ж часу керував М. Школяренко «Сагайдачний» [61]. Провідником ОУН по м. Конотопу був Горбатюк [62]. Подібна система простежується і в Сумах. Савченко «Гліб» у кількох документах визначається як зверхник Сапуна, але керівником підпілля був Сапун. Так само і в Лебедині. Сюди у березні 1942 року спочатку прибула з Харкова представниця ОУН-мельниківців Оксана. Після її виступу перед місцевою інтелігенцією було створено «Просвіту» [63]. Через кілька днів після її від`їзду до міста прибувають два бандерівці: Самойленко і Петренко [64]. Не виключено, що діяли вони під псевдо. За їхньої участі в Лебединському районі було створено осередок ОУН. До складу місцевого підпілля увійшли: Сик, Василенко, Ковтуненко, Козловський, Дерев`янко, Батюк та інші. Очолив районне підпілля ОУН Ковтуненко Пилип Павлович. Організація займалась розповсюдженням листівок, придбанням зброї. На початок липня 1942 року вона вже нараховувала 25 чоловік, мала на озброєнні 5 револьверів системи «Браунінг» [65]. В Краснопільському районі підпілля ОУН було створене за активної участі Савченка «Гліба» та члена похідної групи Негляда Панаса [66]. Він був уродженцем с. Бранцівка цього ж району. За свідченням Барановського С.З., 90% учителів району були членами ОУН [67]. Зрозуміло, що така цифра перебільшена, але вона показує успіхи підпільників з розбудови осередків ОУН. Учасниками підпілля були: зав. школою Федорова Марія, агроном Левицький, вчителі Лагодинський і Коваленко. Жителі Бранцівки: Колодка Дмитро Маркович, Дяченко Михайло, Крамаренко також були під слідством в кінці 1942 року по звинуваченню в націоналістичній діяльності [68], але невідомо, чи були вони членами ОУН насправді. Раніше стало відомо, що членом ОУН був також бургомістр Краснопільського району

Мірошниченко Гаврило Єлисейович, розстріляний разом з Сапуном, Неглядом та іншими підпільниками 20 лютого 1943 року на території сумської тюрми. Разом з ними загинув і бургомістр Хотінського району Довгопол, який у свій час по лінії ОУН відвідував Сапуна. Провідником ОУН по Хотінському району був працівник маслозаводу Тарасенко Микита [69].

Діяльність націоналістів у Сумській області відслідковувалась німецькими спецслужбами досить давно. Так, у липні 1942 року в Сумах проводилась нарада старост сільських управ. На ній виступив керівник СД Ганьйон, який попередив, що його служба має відомості про діяльність українських націоналістів у прилеглих до Сум районах [70].

У серпні 1942 року керівники обласного Проводу ОУН отримали зі Львова директиву про активізацію боротьби проти німців [71]. Директива вимагала перебудови роботи всього підпілля, проведення саботажних акцій проти німців. Аналіз документів, які відображають роботу підпілля в районах, показує, що директива була доведена до місцевих клітин ОУН. У Лебедині продовжилось накопичення зброї, в Конотопі готувався випуск підпільної газети. Там же, за деякими джерелами, планувалося створити центр з випуску зброї та боєприпасів.

З протоколів допитів ми можемо тепер отримати інформацію і про обставини арешту сумських оунівців. За свідченнями Власенка В.І., Сапуна та частину підпільників було арештовано 7 жовтня 1942 року [72]. Проведенням арешту особисто керував начальник СД Ганен. На міську площу, до будинку курсів німецької мови (нинішня Червона площа, 11) було стягнуто весь особовий склад поліції [73]. Під час арешту С. Сапуна і А. Савченка «Гліба» була знайдена націоналістична література. 10 жовтня арештували Власенка. Спочатку він втік з-під варти, але на базарі був арештований і конвойований до СД по вул. Радянська, 35 [74]. З його зізнань ми можемо судити про перебування оунівців у в`язниці та деякі деталі слідства [75]. З інших документів ми можемо бачити, що слідство тривало майже 5 місяців – до 20 лютого 1943 року. Основний склад підпілля ОУН на Сумщині було розстріляно і спалено на території тюрми. Скільки всього було знищено членів ОУН тієї ночі – невідомо, але за свідченнями Н. Гнатченко, по справі націоналістичного підпілля було арештовано близько 90 людей [76]. Цікаво, що відомості про окремих страчених підпільників свого часу потрапили і до обласного тому Книги Скорботи України, але без зазначення їхньої належності до ОУН. Усього вдалося ідентифікувати 5 чоловік. Інформація про їх загибель у книзі звучить так.

Сапун Семен – провідник Сумського обласного проводу ОУН(б) у 1941-1942 рр., розстріляний і спалений німцями у 1943 р.

Полтава Леонід – учасник підпілля ОУН(б) на Роменщині, після війни – відомий письменник української діаспори, редактор кількох видань.

Таланчук Теодор («Хміль») – спеціальний представник І. Климіва «Легенди», організатор Конотопського окружного проводу ОУН, розстріляний у 1944 р.

Барило Анатолій – учасник підпілля ОУН(б) Сумщини на фронтовому фото (перший ліворуч у другому ряду).

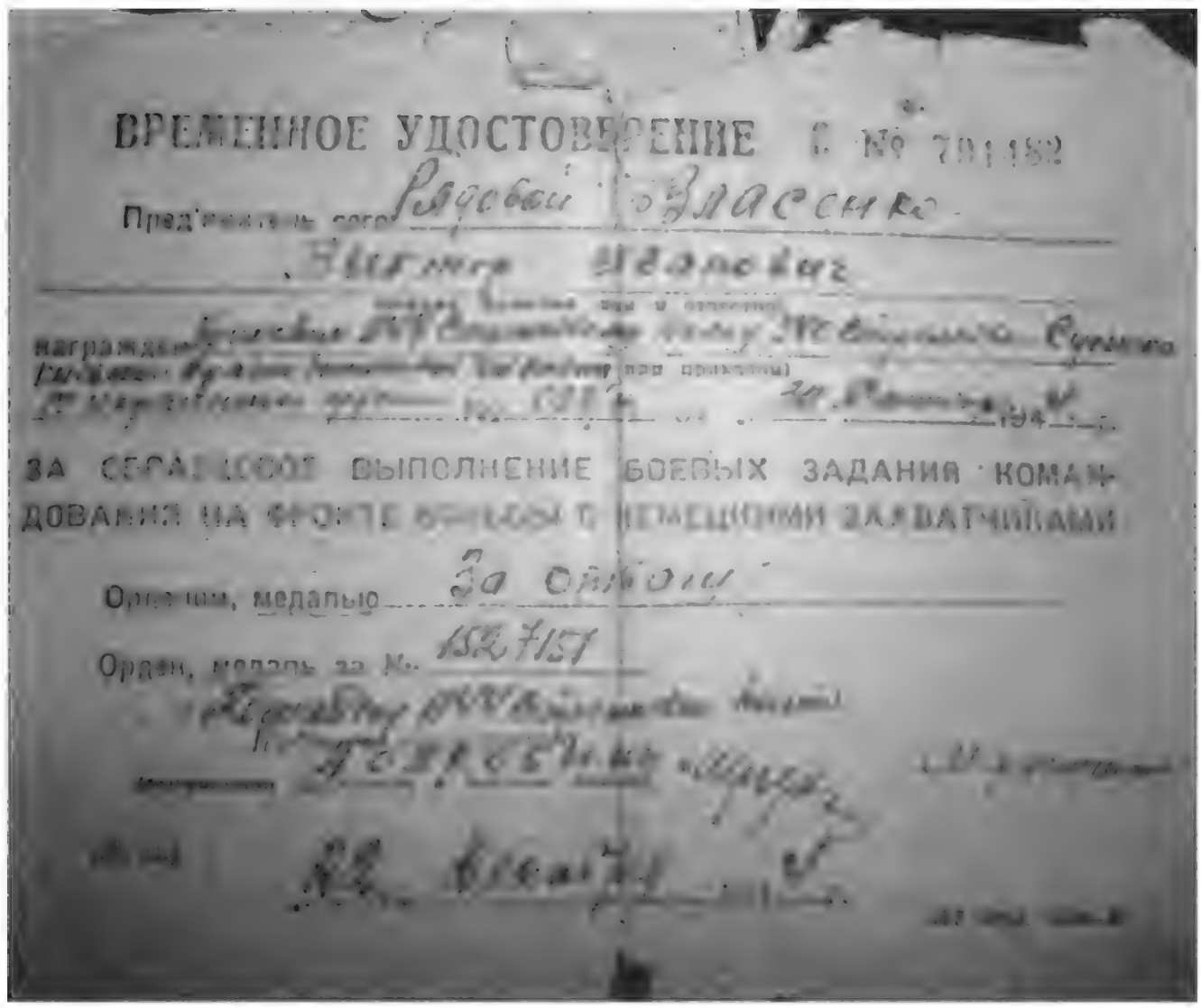

ВРЕМЕННОЕ УДОСТОВЕРЕНИЕ № 791182

ЗА СЕРДЕЧНОЕ ВЫПОЛНЕНИЕ БОЕВЫХ ЗАДАНИЙ КОМАНДОВАНИЯ НА ФРОНТЕ БОРЬБЫ С НЕМЕЦКИМИ ЗАХВАТЧИКАМИ

Орденом, медалью За отвагу

Орден, медаль за № 152757

Тимчасове посвідчення про нагородження Власенка Віктора, учасника підпілля ОУН(б) на Сумщині, медаллю «За відвагу».

Богуш Іван Петрович, українець, розстріляний фашистськими карателями в лютому 1942 р. Похований у м. Суми [77].

Долгополов Яків Кирилович, 1904 р., росіянин, фельдшер. Спалений фашистськими карателями живим у лютому 1943 р. за вбивство поліцая [78].

Саленко Никифор Іванович, 1904 р., українець, директор школи № 18. Спалений живим фашистськими карателями в лютому 1943 р. Похований у м. Суми [79].

Ожог Іван Степанович, 1912 р., с. Малий Самбір, українець, секретар сільської ради. Розстріляний фашистами в липні 1942 р. як активіст. Похований в братській могилі, м. Конотоп [80].

Мірошниченко Гаврило Єлисейович, 1917 р.н., смт. Краснопілля, українець, колгоспник. Розстріляний гітлерівськими окупантами 16 лютого 1943 р. за зв`язок з партизанами. Похований на селищному кладовищі [81].

В цій інформації, на жаль, не уточнюється, з якими партизанами був пов`язаний Мірошниченко, або активістом якої організації був Ожог, хоча їх неналежність до радянського підпілля очевидна.

Ті учасники ОУН, які уціліли від гітлерівських репресій після війни розроблялися уже сталінськими каральними органами. Окремі з них, як, наприклад Власенко, Барило, Сик за цей час встигли побувати на фронті, були нагороджені орденами і медалями. Та це не врятувало їх від розправи, адже для радянських слідчих боротьба проти німців за створення незалежної України була таким злочином, який перевершував усі фронтові заслуги.

На виявлення уцілілих членів ОУН була спрямована і директива МВС УРСР за підписом генерал-лейтенанта Т. Строкача № 92 від 10/VII – 46 року. Вона була отримана Управлінням МВС Сумської області 13 липня і розіслана Начальникам МВ і РВ МВС 26 липня 1946 року. 12 вересня Відділом ББ була дана додаткова вказівка Начальникам МВ і РВ МВС. В звіті про її виконання повідомлялося: *«В розрізі виконання директиви № 92 по м. Суми Відділом ББ був завербований агент «Спасский» та інформатор «Голуб», які мали широкі зв`язки серед інтелігенції, а в період тимчасової окупації м. Суми німецькими військами були тісно пов`язані з українськими націоналістами Довгополовим та іншими, котрі в 1942 році були розстріляні німецькими окупантами. За даними джерела «Голуб» Відділом ББ в жовтні місяці заведена облікова справа на Брязкуна Федора Пилиповича, котрий в період окупації мав тісний зв`язок з українським націоналістом Довгополовим. За даними агента «Спасский» в листопаді місяці ц.р. взято 12 чоловік на списочний облік,*

котрі мали зв`язки в часи окупації з українськими націоналістами (...)» [82]. Тут же згадується повідомлення агента «Пчела» від 14 жовтня 1946 року про те, що в період окупації у с. Малий Самбір діяла ОУН, і називається чотири її учасники: Салій, Ожог, Пономаренко, Кривенко та ін. Як повідомлялось далі: *«(...) Конотопським МВ МВС дані вказівки через агента «Пчела» взяти в активну розробку проживаючих в Конотопському районі Салія і Кривенка та з числа виявлених їх близьких зв`язків провести додаткові вербовки для перекриття даних джерела «Пчела»* [83].

Як свідчать документи, діяльність ОУН на Сумщині не припинилася з поверненням радянської влади. Навпаки, подекуди вона навіть переходила в партизанську форму боротьби. Дослідник визвольного руху С. Бутко, посилаючись на документи архівного підрозділу УСБУ в Чернігівській області, повідомляє, що у травні 1944 року з Волині була направлена для підпільної роботи в Чернігівську та Сумську області група учасників УПА, чисельністю понад 20 осіб [84]. Усі вони були уродженцями тих країв, куди прямували. У червні 1945 року на території Шосткинського району було затримано одного з учасників цієї групи Захарченка Михайла Васильовича, 1923 року народження, уродженця с. Богданівка Шосткинського району, який в районі м. Дубно, потрапив до одного з загонів УПА. Пробув у цьому загоні 7 місяців. *«(...) Откуда в сентябре 1944 года прибыл по заданию командования УПА на территорию Шосткинского района, для организации бандгруппировки. Следствие ведет Отдел ББ»* [85].

Особливо активізувався повстанський рух на Сумщині в період голоду 1946-1947 років. Так, 26 серпня 1947 року Кролевецький районний відділ МВС повідомляв, що в ніч на 26 серпня 1947 року трьома невідомими, озброєними автоматами скоєно напад на колгоспну ферму. Ними було розірвано 2 портрети, залишено «контрреволюційнну листівку» [86]. Було з`ясовано, що напад вчинила група УПА Кобзаря. За повідомленням Охтирського РВ МВС 25 листопада 1947 року в м. Охтирка виявлено п`ять «контрреволюційних листівок» повстанського характеру [87]. 15 грудня 1947 року на пошту м. Лебедина із Станіславської області поступило 3 листи з «антирадянськими націоналістичними листівками», віддрукованими друкарськми способом [88]. В ніч на 25 листопада 1947 року у м. Охтирці в різних місцях виявлено 25 «контрреволюційних листівок» писаних від руки друкарським шрифтом на стандартних листах паперу [89]. Наведені факти показують, що командування УПА після закінчення II Світової війни не полишало надії на відновлення

підпільної мережі та посилення своєї не тільки ідеологічної, але й військової присутності на північному сході України.

Робота з документами радянських спецслужб має велику перспективу, ще й з огляду на те, що свого часу в області, як і по всій Україні була створена широка мережа секретних співробітників (сексотів).

Один з документів навіть подає кількісні показники за 1944 рік:

«Резидентов – 13

Агентов-внутренников – 12

Агентов-маршрутников – 8

Осведомителей – 875», отже всього 908 чоловік були агентами НКВС [90].

Нескладно провести попередні підрахунки, щоб уявити масштаби незаконних стежень за громадянами. Отже, напередодні війни населення Сумської області складало 1 707 тис. чол. [91]. З фронту не повернулося 154 тис. 462 воїни [92]. Жертвами війни стали ще понад 43 тис. мирних жителів [93]. Як стверджується в третьому томі обласної Книги Пам`яті України *„За роки війни на фронтах, в партизанській і підпільній боротьбі, від бомб, снарядів і репресій окупаційних властей область втратила понад 200 тисяч чоловік. 78 тис. 038 жителів області гітлерівці вивезли на каторжні роботи до Німеччини»* [94]. Таким чином, прямі втрати Сумщини становили 278 тис. чоловік. Значить, після війни населення області приблизно становило 1 429 тис. чоловік, тобто відсоток агентури складав 0.06 %, або 1 таємний агент НКВС на 1500 чоловік.

При такій мережі агентів інформація про український визвольний рух на території області займала значне місце серед оперативних донесень того часу, отже і надалі можна очікувати виявлення нових документів цієї тематики, насичених невідомими іменами та фактами.

Дослідження українського визвольного руху середини минулого століття на території Сумської області протягом майже 10 років уже дало змогу знайти близько двохсот документів. На їх основі зроблено перші узагальнення. Робота науковців найближчим часом має бути спрямована як на подальше виявлення та накопичення матеріалів, особливо документів самих структур ОУН-УПА, так і на розробку досліджень про районні особливості націоналістичного руху, створення персональних баз даних та уточнення біографій учасників боротьби. Крім наукового значення, проведення цих досліджень матиме безумовну моральну цінність. Адже нарешті, за допомогою документів можна буде зняти фальшиві нашарування в нашій історії, зроблені не без участі ворожих спецслужб. Коли наступні покоління українців отримають

чесну історію своєї держави, учасники ОУН-УПА – державне визнання, а їх онуки будуть пишатися подвигом своїх рідних, будемо вважати свій обов'язок виконаним.

Література та джерела

1. Проблема ОУН-УПА: Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА. Основні тези з проблеми ОУН-УПА (історичний висновок). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 95 с.

2. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2007. – Т.1, 2.

3. Літопис УПА. Нова серія. Том 8. Упорядники: О.Вовк, С. Кокін. – Київ – Торонто. – 2006. – 1445 с.

4. Косик В. Правда історії. Роки окупації України 1939-1944 (Збірник статей) – Київ.: Українська видавнича спілка, 2008. – 184 с.

5. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки. Видання третє, доповнене. – Київ: Українська видавнича спілка, 2007. – 1006 с.

6. Стародубець Г. ОУН (б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941-1943). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 144 с.

7. Сиряченко В. Почести убийцам и бандитам? // Ленінська правда. – 5 липня 2007 року. – С. 2.; Куликов А. Семен Сапун: истинное лицо нового героя. // Казачье слово. – 26 сентября 2007 года. – С.1.

8. Архів УСБУ в Сумській області.– Спр.№П-1845, арк. 5.

9. Там само, арк. 10.

10. Там само, арк. 10.

11. Комаров В. Радянська модернізація України (1928-1938) // Історія в школі.- № 11-12'2002. - С. 20-25.

12. Архів УСБУ в Сумській області. - Спр. №П-1845, арк. 10.

13. Там само, арк. 19-21.

14. Там само, арк. 18.

15. Там само, арк. 18.

16. Там само, арк. 30.

17. ДАСО. Сумський вісник. 7 червня 1942 р. – С. 3-4; 17 червня 1942 р. – С. 4; 19 червня 1942 р. – С. 4.

18. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-1845, арк. 34.

19. ОУН-УПА на Сумщині: Т.1. / Упоряд. Іванущенко Г.М. – Київ: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2007. – С. 114-115.

20. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – С. 241.

21. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. - С.114.

22. Там само. - С.511.

23. Климишин М. Похідні групи ОУН. // Альманах видавництва «Гомін України». – Торонто. – 2001. – С. 68.

24. Там само. – С. 69.

25. Там само. – С. 69.

26. Там само. – С. 69.

27. Там само. – С. 72.

28. Сергійчук В. Діяльність підпілля ОУН на Сході України. // Визвольний Шлях. 1995 р. ч.8. С. 965-971.

29. Сколівщина. Науковий редактор Степан Павлюк. - Львів. – 1996. – С. 559.

30. Русначенко А. Народ збурений. – К.: Пульсари. – 2002. – С. 24.

31. Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. – К.: Українська видавнича спілка, 2001. – С. 112-113.

32. Плющ В. Боротьба за Українську державу під совєтською владою. – Лондон.: Українська видавнича спілка. - 1973. – С. 39.

33. Шанковський Л. Похідні групи ОУН. – Мюнхен.: «Український самостійник». – 1958. – С. 12-13.

34. Там само. – С. 22.

35. Там само. – С. 63.

36. Матла З. Південна Похідна група. – Мюнхен, 1952. — «Ціцеро». – С. 19-20.

37. ОУН-УПА на Сумщині: Т.1. / Упоряд. Іванущенко Г.М. – Київ: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2007. – С. 27.

38. Архів УСБУ в Сумській області. - Спр. №П-13667, т. 1, арк. 59-81.

39. Там само, арк. 59-81.

40. Там само, арк. 59-81.

41. Там само, арк. 31.-36.

42. Там само, арк. 183-186 зв.

43. Там само, арк. 185 зв.-201 зв.

44. Там само, арк. 59-81.

45. Там само, арк. 59-81.

46. Бутко С. Національно-визвольна боротьба на Чернігівщині у 1941-1945 рр. // Сіверянський літопис. – 1995. – вересень-жовтень. – С. 9.

47. Архів УСБУ в Сумській області. - Спр. №П-13667, т. 1, арк. 59-81.
48. Архів УСБУ в Сумській області. - Спр. №П-12105, арк. 89-89 зв.
49. Там само, арк. 80-81.
50. Архів УСБУ в Сумській області. - Спр. №П-13667, т. 2, арк. 350-351.
51. Архів УСБУ в Сумській області. - Спр. №П-13667, т. 1, арк. 59-81.
52. Там само, арк. 59-81.
53. Там само, арк. 59-81.
54. Там само, арк. 59-81.
55. Там само, арк. 204-205.
56. Макар В. Бойові друзі. В 2-х томах. – Т. 1. – Торонто, 1980 – «Гомін України» – С. 84.
57. Архів УСБУ в Сумській області. - Спр. №П-13667, т. 2, арк. 350-351.
58. Там само, арк. 350-351.
59. Там само, арк. 352-353 зв.
60. Там само, арк. 352-353 зв.
61. Там само, арк. 352-353 зв.
62. Там само, арк. 352-353 зв.
63. Архів УСБУ в Сумській області. - Спр. №П-12105, арк. 85-85 зв.
64. Там само, арк. 80-81.
65. Там само, арк. 80-81.
66. Архів УСБУ в Сумській області. - Спр. №П-13667, т. 1, арк. 169-174 зв.
67. Там само, арк. 223-223 зв.
68. Там само, арк. 169-174 зв.
69. Там само, арк. 59-81.
70. Там само, арк. 59-81.
71. Там само, арк. 59-81.
72. Там само, арк. 183-186 зв.
73. Там само, арк. 222-222 зв.
74.Там само, арк. 185 зв.-201 зв.
75. Там само, арк. 185 зв.-201 зв.
76. Там само, арк. 204-205.
77. Книга Скорботи України. Сумська область. Том 1. – Суми: «Мрія», 2003. – С. 33.

78. Там само. – С. 39.

79. Там само. – С. 56.

80. Там само. – С. 342.

81. Там само.– С. 378.

82. Архів УМВС в Сумській області, оперативна звітність відділу ББ за 1947 рік, арк. 114 зв. – 115.

83. Там само, арк. 115.

84. Бутко С. Національно-визвольна боротьба на Чернігівщині у 1941-1945 рр. // Сіверянський літопис. – 1995. – вересень-жовтень. – С. 10.

85. Архів УМВС в Сумській області, доповідні записки відділу ББ УНКВС за 1945 рік, спр. 2, папка 1, арк. 136.

86. Архів УМВС в Сумській області, книга обліку бандпроявів, вбивств, поранень, втрат працівників МВС, арештованих за 1947 рік, арк. 12 зв.

87. Там само, арк. 16.

88. Там само, арк. 18 зв.

89. Там само, арк. 50 зв.

90. Архів УМВС в Сумській області. доповідні записки за 1944 рік, спр. 3, арк. 195-195 зв.

91. Книга Пам`яті України. Сумська область. Том 3. – Суми: «Слобожанщина», 1995. – С. 10.

92. Там само. – С. 30.

93. Там само. – С. 30.

94. Там само. – С. 30.

В'ячеслав Труш
м.Лозова, Харківська область

Діяльність ОУН (б) на Харківщині

Тема діяльності бандерівців на Харківщині є маловивченою. Проте ця маловідомість пояснюється не другорядністю теми, а радше її складністю. У вивченні цієї теми утворився складний вузол причинно-наслідкових зв'язків, котрий вимагає свого розв'язання.

В першу чергу це пов'язано із тим, що Харківщина довгий час асоціювалася із прорадянськими симпатіями, мала (і має нині) статус «першої столиці» (УССР), а відтак виникло певне упередження щодо вивчення тем, пов'язаних із національно-визвольним рухом. «Які можуть бути бандерівці на Харківщині?!» - такий стереотип хоча й зазнав певних змін, проте зберігається донині.

Досліджень, що стосуються національно-визвольного руху на Харківщині обмаль, а тих, що стосуються власне бандерівців - і поготів. Можна із впевненістю сказати, що, окрім праць колишнього викладача Харківського національного університету ім. В. Каразіна Анатолія Скоробогатова (найвідоміша - «Харків в часи німецької окупації (1941-1943)») та Анатолія Русначенка «Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках», інші оригінальні дослідження відсутні.

Джерельна база для вивчення теми є досить різноманітною. В першу чергу, це архівні слідчі справи на українських націоналістів та їхніх симпатиків, а також на працівників організацій та установ часів німецької окупації, звіти керівників німецьких та радянських спецслужб, комуністичних партійних діячів, документи ОУН тощо. Справи ці зберігаються в різних архівах – значний масив в Архіві УСБУ Харківської області, а також в Державному архіві Харківської області, Галузевому державному архіві СБУ (м. Київ), Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, діаспорних архівних зібраннях (приміром - Архів Закордонного представництва УГВР) тощо. Частина цих документів видана в Україні окремими збірниками (приміром – кількатомний «Український здвиг»).

Натомість свідчення власне харківських підпільників є вкрай обмеженими. Нам відомі лише свідчення дружини Миколи Лемика – Люби Возняк-Лемик, і то Харків у них згадується лише побіжно.

Більше відомостей знаходимо у надрукованих спогадах учасників підпілля ОУН, в дослідженнях, що стосуються українського національно-визвольного руху часів Другої світової війни. Особливо варто виділити загальні праці Лева Шанковського та Петра Мірчука. До цього варто додати, що багато спогадів та досліджень видано в діаспорі, але видання ці часто є малодоступними та малоінформативними.

Наостанок зауважимо, що для зручності сприйняття тексту масовим читачем цитовані матеріали (деякою мірою – і діаспорні видання) подаються нами у перекладі на українську мову згідно сучасного правопису. Радянські абревіатури установ та організацій збережено в російській формі. В лапках подаємо псевдо підпільників.

Передвоєнний період

Тепер щодо власне бандерівського руху на Харківщині. Залучення харків'ян до ОУН (б) почалося ще в довоєнний період. Із приєднанням західноукраїнських земель до СССР спростився зв'язок між Сходом та Заходом України. Відповідно до Львова почали прибувати абітурієнти-наддніпрянці, а на Схід, до промислових центрів, на заводи, фабрики, шахти поїхали українці із Західної України. Такі зміни відкривали нові можливості для пропагування націоналістичних поглядів. Відтак Революційний провід ОУН дав доручення своєму членству активно залучати до лав Організації українців зі Сходу. Дещо відомо про таку роботу серед харків'ян.

Так 1940 року студенти-оунівці Львівського університету Богдан Одноріг (для вузького кола втаємничених - провідник університетського осередку ОУН) та Семен Сороківський залучили до лав Організації юнаків, що прибули на навчання до Львова зі східних областей України, зокрема з Харкова [27, с. 29].

Також відомо, що у Львові до ОУН вступив Сергій Шерстюк, що перед тим навчався у Харкові (за деякими даними, і уродженець Харківщини). В подальшому він став окружним провідником Криворіжчини і був розстріляний німцями [14].

Окрім залучення до ОУН приїжджих, Провід спрямував на Схід своїх емісарів. По Харківщині даних наразі не маємо, але є інформація про оунівців по Сумщині [26, с. 7] та Запоріжжю [31]. Безумовно, Харків, як науковий та промисловий центр теж посідав чільне місце у планах Проводу.

Робота на Сході полягала у залученні нових членів та у підготовці підпільних повстанських організацій. Ця праця проводилася в умовах

тоталітарного суспільства, ретельно контрольованого потужними органами спецслужб, партійними осередками, донощиками-аматорами. До рук НКВД потрапив укладений Краківським крайовим проводом ОУН документ, що стосувався майбутнього повстання на території України - «Єдиний генеральний план повстанського штабу ОУН».

У плані, зокрема, зазначалося: «Тієї ж ночі треба виступити по всій Україні, потрібно виступити в провінції і в центрах (Львів, Харків, Київ, Одеса, Донбас, Дрогобич)» [22, с. 57]. Націоналістичне повстання планувалося на весну 1941 року [22, с. 342], в першу ніч ставилася задача ліквідувати партійних та радянських активістів, співробітників НКВД тощо. Проте внаслідок дій чекістів підпілля зазнало відчутних втрат. Як пишуть радянські автори, «було викрито й ліквідовано повстанські формування, знешкоджено велику кількість бандерівського активу, вилучено зброю та інші бойові засоби». Хоча далі визнається – «однак до кінця викорінити бандерівське підпілля не вдалося» [33, с. 229]. Тобто, незважаючи на втрати, діяльність ОУН продовжувалася.

Похідні групи ОУН (б)

Як відомо, для пропаганди ідей українського визвольного руху та з метою розбудови сітки ОУН було утворено три Похідні групи.

Кожна похідна група складалася з роїв. Рій нараховував 7 – 12 осіб. Перша група складалася з 20-21 рою, Друга – з 17-18 роїв, Третя – 12-14 роїв [5, с. 36]. Рої мали свої назви за прізвищем командира або умовним номером – «К-3», «С-2» тощо.

Середня похідна група

Щодо Харківщини, то її мала опанувати, в першу чергу, похідна група II (Друга, «Схід» або Середня). Її очолював Микола Лемик-«Сенишин», відомий атентатом на радянського консула О.Майлова. М.Лемик також був призначений крайовим провідником на СУЗ (східноукраїнські землі).

Всього група нараховувала близько 1 500 учасників. Розпізнавальним знаком для них була маленька синя стрічка (носилася на одязі чи шапці).

До групи зокрема входили Осип Мащак, Петро Олійник-«Батько», Володимир Лобай, Микола Кравчук, Зацінський [23, с. 24], Юліян Савицький [18, с. 4], Ярослав Старух та інші.

Зосереджувалася Друга група спершу в районі Закерзоння - на захід від Сяну, в районі Перемишля та Ярослава [18, с. 4], а потім перемістилася до Львова.

13 липня 1941 р. Середня похідна група вирушила на Схід [26, с. 31]. Група одразу ж зіткнулася із великими перешкодами. Один із роїв був зупинений німцями під Житомиром. Учасників групи пограбували співробітники німецького СД (що одночасно перебували в ОУН(м) [7, с. 168], а самі німці вимагали повернення рою до Львова. Потім націоналістів змусили підписати зобов'язання, що вони не працюватимуть на Бандеру, залишаться у Житомирі, під наглядом гестапо. За деякий час учасники рою повтікали від німців, при цьому не всі рушили далі, дехто завернув до Рівного [26, с. 32]. Ярослав Старух зміг втекти аж під Києвом та так до Слобожанщини і не дістався, залишившись на Рівненщині [23, с. 24].

Сам Микола Лемик про труднощі групи розповідав командирові Північної групи М. Климишину, що до розгрому його групи спричинився співробітник гестапо, член ОУН (м) сотник С. Сулятицький. Останній, за словами Миколи Лемика, *«...понищив групу. Під Старокостянтиновим і в Шепетівці загинуло стільки людей, що можна б ними вести великі бої»* [19, с. 56].

Як пише Зеновій Матла, командир Південної групи, *«у зв'язку з переслідуваннями й арештами, Лемика забрало гестапо і завезло до Львова, але йому знову вдалося виїхати на схід до розбитої німцями своєї групи. Майже зовсім розбита Середня похідна група не дісталася до свого місця призначення»* [18, с.9].

Дружина Миколи Лемика, учасниця II похідної групи Любов Возняк-Лемик, також була затримана німцями, і була змушена йти до Харкова із Південною групою [8].

Щодо учасника групи Петра Олійника-«Батька» відомо, що він залишився у бандерівському підпіллі Кременчука, і був розстріляний разом із своїми побратимами в кінці лютого 1942 року [23, с. 61].

Сам Микола Лемик загинув у Миргороді в жовтні 1941 року разом із кількома (чотирма чи п'ятьма) побратимами. Вони були виказані гестапо все тим же Сулятицьким [19, с.56] і загинули в перестрілці або були розстріляні [30, с. 12] (за свідченням дружини Лемика – її чоловік був повішений [8]).

Керівництво над розбитою Середньою групою перебрав Іван Клим-«Митар». Одна частина групи рушила на Суми, де утворила бандерівське підпілля, а інша – дійшла до Харкова [26, с. 14; 30, с. 12].

Відтак *«...ця група охопила організаційною мережею Полтавську, Сумську, Чернігівську і частково Харківську області»* [11].

Південна похідна група

15 липня 1941 року керівник Південної (Третьої) похідної групи Зеновій Матла видав наказ, у якому Харків було оголошено збірним пунктом для частини учасників групи: *«/для Рою С, 2* (має бути – С-2 - автор), *Г-13, К-3/ В порозумінні з посланцем від Провідника ІІ-гої Групи призначаю Харків збірним пунктом для друзів, яких призначено для роботи за Дніпром»* [7, с. 83].

У наказі було уточнення, що учасники групи, котрих призначено *«... на терени перед Харковом, відходять на свої місця»* [7, с. 84]. У цей час члени Групи перебували у Тернополі.

Склад роїв:

- Рій Г-13: Ольга Крамар (роєва), Іванна Левицька, Анна Максимець, Євгенія Петерсіль (Петерзіль), Анна Німець (Ниєць) [7, с. 80]. Іванна Левицька була переведена до ІІ-ї групи [7, с. 84].
- Рій К-3: Семен Васечко, Василь Булавський, Степан Лесів, Тарас Шкаврітко, Василь Оскрес, Іван Щур [7, с. 81].
- Рій С-2: Юліян Кручовий, Петро Палашевський, Володимир Воркун, Павло Гожовський [7, с. 57].

17 липня 1941 року до Харкова було спрямовано також рої:

- Семена Вітика (Андрій Війтик, Андрій Дмитерко, Іван Дмитерко та Михайло Ярема) [7, с. 90];
- Романа Болести (Василь Гавришків, Іван Гадаюк, Володимир Андрущак, Іван Брана, Михайло Шльомський, Михайло Козеревський);
- Гриньківа (незнаного складу);
- Паука (Михайло Бон/Михайло Іванець, Кирило Ревак/Кор. Півняк, Іван Лабуза);
- Дмитра Орищака (Григорій Компаль, Степан Юр, Михайло Хапко, Володимир Підвірний, Юрій Балюх) [7, с. 96].

На Харків пролягав і маршрут учасниці ІІІ-ї групи рою інженера Михайла Левицького - Марії (Маші) Головки [7, с. 92].

Як пише дослідник Лев Шанковський, *«всі підгрупи Південної похідної групи дійшли до своїх місць призначення, про що повідомили провід ПвУЗ* (південноукраїнських українських земель – автор) *окремими звітами»* [30, с. 33].

Як згадує Зеновій Матла, із Запорізької та Дніпропетровської областей було відправлено підгрупи в інші області, зокрема й Харківську – *«всюди треба було посилати людей, бо Похідна Середня Група, яку провадив Микола Сенишин-Лемик була розбита німцями, а Північна застряла коло Києва та в Київщині».* До підгруп включалися не лише галичани, але й місцеві наддніпрянці [18, с. 31].

Північна похідна група

Щодо Північної групи, то з її учасників Харків як місце призначення мали: Михайло Когут, Андрій Шаварський, Петро Федорів, Василь Хома, Юрко Наумів, Григорій Бойко, Іван Смілка, Григорій Кучерук, Іван Питльований, Микола Кряве, Лука Павлишин [7, с. 112-3]. Шістьох із них зупинили німці й завернули назад [7, 134].

Організація підпілля на Харківщині (осінь 1941 – початок 1942 рр.)

Невідомий автор звіту про діяльність ОУН на Східній Україні виділяє два етапи в діяльності Організації: підготовчий (осінь 1941–весна 1942 рр.) та підпільно – революційний (з літа 1942 року).

Структурно Харківщина входила до краю «Північ», разом із Кам'янець-Подільською, Вінницькою, Київською, Чернігівською, Полтавською та Сумською областями. Крайовим провідником був Дмитро Мирон-«Орлик», а після його загибелі – Пантелеймон Сак-«Могила» (теж забитий німцями в грудні 1943 року) [23, с. 63]. Також до крайового проводу входили Д.Маївський, М.Прокоп, Я.Хомів та ін [14].

Керівник Північної похідної групи Микола Климишин відзначав, що: *«В міру просування фронтових ліній перейшли Похідні Групи на лівобережну Україну й покрили своєю організаторською працею всі терени від Сум, Харкова, Донбасу, Криму аж по Краснодар, - як було заплановано»* [10].

Влітку 1941 року крайовий провідник ОУН Іван Климів-«Легенда» повідомляв Степана Бандеру у своєму звіті, що у Харкові є до 200 членів ОУН [7, с. 181]. Ці дані підтверджуються свідченнями харківського націоналіста Павла Байди [4, с. 104]. З його ж свідчень відомо, що дехто з членів ОУН прибув до Харкова ще перед взяттям його німецькими військами.

Під час підготовчого періоду націоналістичне підпілля проводило пропагандистську роботу, займалося залученням членства, просуванням своїх людей в органи влади, засоби масової інформації тощо. Було налагоджено підпільні друкарні, зокрема в *«Новоукраїнці, Маріуполі («Видавничий осередок ім. І. Франка»), Нікополі, Харкові, Кіровограді»* [32].

Український націоналістичний рух у Харкові сформувався одразу після повалення радянської влади, ще перед приходом галичан. Ним керував колишній міхновець, учасник Мужичої партії Володимир Доленко. Формально не займаючи ніякої важливої посади в управлінському апараті міста, В. Доленко однак керував усім українським життям.

Він здійснював фактичне керівництво українськими організаціями («Громадський комітет», «Просвіта», пізніше ОУН (м) та ін.), впливав на установи міста, Церкву тощо.

Проте розвиток українського національного руху Харкова мав певні складнощі. Чиновницький апарат першого міського голови, Олексія Крамаренка, мав низку суттєвих вад. По-перше, міський голова хоча і був українським націоналістом та членом «Просвіти», проте як керівник був абсолютно некомпетентним. Його чиновницький апарат мав занадто роздуті штати, значною мірою складався з випадкових людей: хабарників, що прагли використати свою посаду для наживи, російських монархістів, що хотіли взяти під контроль владу в місті, а також агентів НКВД (Студенський, Писарєв, Петров, Полуведько, Узуньян тощо). До того ж Крамаренко діяв сам, не рахуючись із українськими націоналістичними колами Харкова.

Український же рух Харкова, що очолювався Володимиром Доленком, прагнув до централізації. За важливими міськими установами та українськими організаціями Харкова стояв В. Доленко, як *«...людина, котра об'єднує українську суспільну думку»* [26, с. 248]. І варто зазначити, що така структура виявила свою ефективність.

З огляду на вищезазначене, діяльність членів прибулих Похідних груп ОУН (і бандерівців, і мельниківців) напряму залежала від впливу націоналістів-харків'ян. Мельниківці фактично зрослися із ними, а бандерівці існували автономно.

Зв'язковий Південноукраїнського проводу ОУН (б) Євген Стахів згадує: *«самостійницьку діяльність почали в Харкові кілька молодих революціонерів на чолі з Процинським. Коли в жовтні 1941 року німці зайняли Харків, вони відразу почали вести активну роботу. Згодом у Харків прибули інші революціонери з Полтави і Кременчука. Взагалі умови тут були не найкращими. Не зважаючи на це, проведено сильну акцію серед робітників, яка знайшла серед них широкий і прихильний відгомін»* [29].

Ще дещо про діяльність бандерівців дізнаємося зі звіту оунівця Бурчака (вочевидь – псевдо). Звіт складений навесні 1942 року. З цього документу дізнаємося, що оунівці вивчали настрої різних соціальних груп населення Харкова, виявивши, що серед робітників – лише невелика частка підтримує українську ідею, серед інтелігенції – «майже половина». Тому пріоритетним вважалася праця саме серед інтелігенції – *«...дуже потрібна література, головно поважна»* [26, с. 48]. Бурчак, хоча й дещо перебільшено, зазначає,

що *«усі найсвідоміші люди гуртуються навколо самостійницької революційної програми ОУН... »* [26, с. 49].

Тут же згадується про завзяту боротьбу із монархістами - інтелігенцією проросійського напрямку. У Харкові вони діяли активно, утворивши окрему дворянську організацію: *«вони тут добре організовані й ведуть завзяту боротьбу з українцями за кожну установу й кожне місце, боротьба з ними дуже важка, бо вони часто мають підтримку офіційних установ»* [26, с. 48]. Дуже важливим є наступний вислів – *«ці монархісти запропонували нам на початку минулого місяця співпрацю з ними в протинімецькому дусі»* [там же]. Можна зробити висновок, що впливова російська течія не рахувалася б із підпільною маловідомою групою. Напевно, що таке звернення було до бандерівців – працівників міського самоврядування.

Зокрема із бандерівцями були пов'язані бургомістр одного з районів міста Світличний та директор Господарського банку Тодось Недужий (мельниківець) [4, с. 104].

Можливо, не без впливу бандерівців в управлінському апараті міста, Харківська міська управа ухвалила постанову від 22 листопада 1941 року «Про надання українського лиця Міській Управі»: *«а) Офіційна мова в Управі – українська. Всі розмови та листування проводяться лише українською мовою. б) Приймати на роботу лише осіб, що досконально знають українську мову. в) Весь наявний апарат перевірити щодо знання української мови»* [26. с. 14].

Один із арештованих радянськими спецслужбами націоналістів, Павло Байда, повідомив цікаву річ про фінансування ОУН: *«Мені відомо, що мельниківці цілком фінансувалися німецьким командуванням. Бандерівці грошей від німців не отримували. Фінансова база бандерівців утворилася на основі експропріацій – конкретні випадки мені не відомі. Обидві фракції володіли валютними фондами, що утворилися внаслідок вивезення за кордон золота та коштовностей, картин, антикварних речей і т. п., котрі попали до рук «ОУН» за час війни шляхом експропріацій та скупівлі на ринку»* [4, с. 27].

В кінці 1941 року до Харкова докочується хвиля антибандерівських репресій. В кінці 1941 – на початку 1942 років німці вислали з Харкова 200 націоналістів-галичан, котрі осіли на Сумщині, Полтавщині тощо [4, с. 104].

Проте починають приїжджати нові емісари ОУН. Відомо, що в 1942 році до Харкова приїхали 4 бандерівці. Один з них, Іван Кліщ (помилково названий Кліш та Книш), служив в одному з районних бургомістратів

Харкова, інший – Михайло, інженер, колишній начальник особистої охорони Бандери [4, с. 27]. Щодо Івана Кліща то, за деякими даними він працював в управі райбургомістрату з 1941 року. Член ОУН, інженер Іван Кліщ («Ґалянтний», «Ґаль», «Ясько») народився 28 жовтня 1905 року у Львові. 1934 року закінчив архітектурний факультет Львівської політехніки. Працював у Тернополі, на Коломийщині, Львові. Активіст українського руху, зокрема Пласту. З кінця 1940 року перебував на Донеччині [15].

Один із бандерівців, Д. Зуб, за дорученням організації, працював двірником та нічним сторожем у гестапо [28, с. 86].

Любов Возняк-Лемик зупинилася у Полтаві, де працювала в художньо-промисловій школі й возила підпільну літературу до Харкова [8].

Як узагальнює А. Скоробогатов, *«з часом окремі емісари ОУН (б) проникали у Харків та утворювали тут невеликі добре законспіровані осередки»* [28, с. 82]. Німці повідомляли, що бандерівські групи складалися з «п'ятірок». *«Вони планували проведення диверсійних та терористичних актів»* [24, с. 201].

За твердженням Євгена Стахова, у 1942 році край «Північ» був добре охоплений організаційною мережею, Харківська область мала обласний провід [23, с. 60].

За свідченням бандерівця Василя Борового – ОУН Харкова очолював «Михайло Кирилович» [3, с. 38]. Останній приїхав до Харкова із Західної України, *«ярий український націоналіст-бандерівець»* [3, с. 30], проживав нелегально, за різними адресами, ніде не працював,

Із березня 1942 р. у Дніпропетровську базувався Південнокрайовий провід ОУН (б), який поширював свій вплив на Запорізьку, Дніпропетровську, Харківську, Херсонську і Миколаївську області, на Донбас, Крим і Кубань [21]. Провід очолював З. Матла, а з травня 1942 – В. Кук. Вочевидь, з огляду на репресії осердя ОУН у Харкові, було вирішено опановувати Харківщину і з півдня, з Дніпропетровщини.

Роман Процинський

Роман Процинський – один із організаторів ОУН (б) у Харкові, за словами націоналіста П. Байди - входив до «харківського центру» [4, с. 53]. За свідченням німців, на квартирі Р. Процинського проходили збори ОУН [24, с. 201].

Уродженець Галичини, з багатої родини торговців, Роман скінчив теологічний факультет Львівського університету. Рано долучився до діяльності ОУН, двічі арештовувався польською владою. Карався

у в'язницях Львова та Варшави. Перебуваючи в ув'язненні, навіть відмовився від листування з рідними, оскільки дозволялося писати лише польською мовою. В кінці 1939 переїхав до Берліну, де налагодив співробітництво із гестапо [4, с. 112].

Арештований радянськими спецслужбами П. Байда казав за Процинського, що *«...і він особисто і багато інших націоналістів співпрацюють із гестапо тільки з метою зашифрування себе від гестапо як націоналістів»* [4, с. 115]. З цією ж метою він носив перстень із свастикою.

Із початком війни Роман Процинський рушив на Схід. Йшов через Житомир, Київ, Полтаву [4, с.113]. До Харкова потрапив ще до його заняття німцями – був викинений в лісі із парашутом і два тижні проживав у місті нелегально [4, с. 113]. Працював спершу перекладачем в одній з німецьких частин. Аби не бути висланим із Харкова, як більшість галичан, одружився із місцевою жінкою.

В березні 1942 року був кинутий до в'язниці. Це було непорозуміння – як перекладач, він поїхав разом із німецькими солдатами до одного із сіл. Там вояки поцупили зерно. Місцевий староста поскаржився у німецькій комендатурі і солдатів разом із Р.Процинським арештували. Сидячи у в'язниці, Роман годинами агітував в'язнів (зокрема Павла Байду). За деякий час він був звільнений [4, с. 19]. До літа 1942 року працював спершу в 4-му бургомістраті, а потім - заступником райбургомістра (чи головою) (9-го бургомістрату – харківський район міста «Основа») [28, с. 82].

Як видно з показань людей, що його особисто знали – Роман Процинський був типовим холериком – людиною комунікабельною, дещо запальною, гарним промовцем, мав ділову хватку (навіть розповідали, що його зняли з посади за торгові оборудки). У розмовах він підкреслював, що має завдання розбудувати у місті осередки ОУН [28, с. 83].

Переговори між націоналістичним та комуністичним підпіллям

12 березня 1943 року німецька поліція безпеки та СД повідомляла, що *«в районі дії Харківського управління поліції нелегальна група НКВД проводила сумісні наради з бандерівською групою і цілком відкрито співробітничала з нею»* [27, с. 155].

Ще раніше, у повідомленні німецької поліції безпеки і СД до Берліну від 13 листопада 1942 року гітлерівці повідомляють, що їм вдалося розкрити підпільну комуністичну групу в Харкові. Від когось із арештованих стало відомо, що комуністи робили спробу налагодити співпрацю із місцевими бандерівцями. Комуністи *«...зверталися до національних почуттів українців»*. Переговори від бандерівців вів Роман Процинський [24, с. 201].

Щодо нелегальної групи НКВД. Відомо, що резидентом управління НКВД по Харківській області в період німецької окупації був М. Студенський-«Покровський». Він обіймав посаду бургомістра 9-го району (Основа). Наприкінці березня 1942 року Студенського заарештувало гестапо. Було заарештовано і його агентів, за винятком М. Писарєва-«Сміливого», котрий... теж став бургомістром 9-го району [12, с. 348]. У цій же установі працював Роман Процинський (бургомістром чи заступником).

У чому полягали переговори між ОУН (б) та групою НКВД – сказати важко. Хоча слід зазначити, що такі контакти – явище аж ніяк не унікальне. Співпраця між націоналістичним та більшовицьким підпіллям зафіксована і на Донеччині.

Цікавим є і той факт, що радянські листівки (принаймні листівка «Трудящі Харківщини!» від 17 липня 1943 року) Харківського обкому КП(б)У друкувалися українською мовою. Це свідчить про те, що українські настрої на Харківщині були досить потужними і з ними доводилося рахуватися.

Осередок ОУН (б) у Пилипівці

На початку січня 1942 року до Пилипівки (південно-західне передмістя Харкова) приїхали троє бандерівців – старший «Володимир Миколайович» та двоє хлопців, одного з яких звали «Мар'ян» [3, с. 30/зв]. На зустрічі були присутні пилипівці - староста сільради Микола Поколодний та молодий поет Василь Боровий. Гості мали київські газети (в 1942 – 1943 роках у Києві видавалася «Самостійна Україна») та книжки із Західної України бандерівського спрямування. Бесіда торкалася актуальних злободенних питань.

За «Володимира Миколайовича» чогось певного невідомо, оскільки він нічого за себе не розповідав. Потім відбулося знайомство із бандерівцем «Михайлом Кириловичем».

«Михайло Кирилович» приїхав до Харкова із Західної України, «ярий український націоналіст-бандерівець» [3, с. 30]. У Харкові проживав нелегально, за різними адресами, ніде не працював, за свідченням Василя Борового – керував ОУН Харкова [3, с. 38]. Можливо, що він та інженер Михайло (колишній керівник охорони С. Бандери) – одна особа.

«Михайло Кирилович» також підтримував зв'язок із подружжям Тимофія Склярова та Анісьї Самойленко – мешканцями села Новоселівка Нововодолазького району. Т. Скляров був членом ОУН [3, с. 40/зв].

У травні 1942 року «Михайло Кирилович» дав В. Боровому рекомендаційного листа до Романа Процинського для влаштування на роботу. Тоді ж Василь Боровий вступив до ОУН. Пізніше він працював в газеті «Нова Україна», публікувався в газеті «Харків'янин» та часописові «Український засів».

До пилипівського осередку ОУН (б) належали староста сільради Микола Поколодний; перекладач однієї з німецьких військових частин Віктор Романенко; писар сільської управи Микола Спаський; син Миколи Поколодного – Віктор, зв'язковий; а також Харченко (юрист 7-ї районної управи) [3, с. 38]. Явочною квартирою була хата Миколи Поколодного, у якій деякий час переховувався «Михайло Кирилович» [3, с. 39/зв]. Ще однією такою квартирою було помешкання Віктора Романенка (мешкав в районі Харкова «Липовий Гай»). У нього також зберігалася націоналістична література.

Літо 1942 року. Німецькі репресії

На початку 1942 року німці розкрили Житомирський обласний провід ОУН. Під час обшуку, серед усього іншого, було знайдено також списки членів ОУН як Житомирщини, так і Києва, Харкова та Полтави [25, с. 55]. Звісно, такий матеріал не міг бути проігнорованим, гітлерівці мали зайнятися «розробкою» східноукраїнського націоналістичного підпілля. Зокрема відомо, що гестапо ввело в коло харківських бандерівців свого агента Сологуба [24, с. 59]. Варто зазначити, що німці слідкували і за націоналістами організації Володимира Доленка.

Як свідчить Євген Стахів, *«німцям удалося в Харкові двічі викрити революційну сітку. Раз навесні 1942 р., другий раз восени 1942 р. В той час німці заарештували й розстріляли багато самостійників, між ними згинув «Мудрий», «Зелений» і «Сірко». Але незважаючи на терор і хитру німецьку політику, кадри революціонерів-самостійників росли, на зміну полеглим приходили нові»* [29].

Щодо весняних репресій, то наразі за них невідомо. Проте з липня 1941 року бандерівці діяли у Харкові нелегально, з огляду на репресії в Києві та Полтаві. В липні 1942 року до Харкова приїздив один із керівників Крайового проводу на СУЗ (східноукраїнські землі) «Степан», що ночував у мельниківця Павла Сиротенка [4, с. 27].

Загальна настанова бандерівців була такою: *«...коли німці розіб'ють більшовиків і самі ослабнуть, тоді англійці, котрі зберегли свою силу, почнуть бити німців і до цього часу ми маємо бути готовими, щоб взяти владу в свої руки»* (Зі спецдонесення керівника НКГБ УССР Савченка) [24, с. 59].

У цей час активно діяв Південнокрайовий провід. Як пише А.Русначенко, *«базою для Півдня і Сходу України була Дніпропетровська область»* [23, с. 48]. Саме звідси організовувалася доставка пропагандивних матеріалів та налагоджувалися зв'язки із слабшими регіонами. Так в липні – серпні 1942 року було проведено похід по маршруту Нижньодніпровськ – Харків – Охтирка – Полтава. В Охтирці четверо бандерівців організували імпровізований мітинг за участі молоді міста й встановили контакт із письменником та журналістом Іваном Багряним [23, с. 49].

До Харкова хвиля арештів докотилася в серпні 1942 року, коли було арештовано увесь актив Організації – Івана Кліща, інженера «Михайла» та ще трьох активістів [4, с. 25]. *«Вони планували проведення диверсійних та терористичних актів»* [24, с. 201], доносили гітлерівці своїм зверхникам.

Як повідомляє Байда, посилаючись на слова Павла Сиротенка, бандерівців зрадив священик Олександр Кривомаз – секретний співробітник гестапо [4, с. 104/зв] і (або) – виявилася занадто говіркою дружина Романа Процинського [4, с. 114/зв].

Р.Процинський з міста зник, проте на його квартирі заарештували бандерівця зі Львова (ім'я невідоме). Відомо лише, що він ходив у німецькому однострої й служив у гестапо [4, с. 27].

Арештували також колишнього міського голову Олексія Крамаренка та його співробітників. *«Можливо, що частина осіб, з групи КРАМАРЕНКА, що була арештована того ж часу (всього було арештовано близько 40 осіб), належала до бандерівців. З цього часу, тобто з серпня 1942 року приналежність до фракції бандерівців розглядалася німцями як державний злочин»* [4, с. 25]. Це вірно, оскільки симпатиками бандерівців були Світличний та Т. Недужий. Обидва були розстріляні німцями. Було розстріляно також Івана Кліща [15], доля інших наразі невідома.

14 серпня 1942 року начальник поліції безпеки та СД повідомляв до Берліну, що *«під головним керівництвом ОУНівського бандерівського руху знаходяться дві групи, а саме, одна в Волинському генерал-губернаторстві, і друга у Східній Україні. Остання охоплює Київську, Харківську області та Південну Україну»* [26, с. 62].

До осені 1942 року у Харкові взагалі не залишилося легальних галичан [4, с. 113/зв].

Лемик Микола («Сенишин») - командир Середньої похідної групи ОУН(б), загинув від рук гестапо у Миргороді.

Возняк-Лемик Любов – дружина М.Лемика, учасниця Середньої похідної групи ОУН(б), зв'язкова бандерівського підпілля Полтави.

Доленко Володимир - організатор українського життя в Харкові під час німецької окупації, провідник харківської ОУН(м).

Боровий Василь – член ОУН(б) у Харкові, поет, співробітник редакції газети «Нова Україна».

Кліщ Іван («Ґалянтний», «Ґаль», «Ясько») – учасник Похідних груп, член ОУН(б) м.Харків, розстріляний німцями.

Дубровський Василь – голова «Просвіти» у м.Харків за часів німецької окупації.

«Український засів» - літературний журнал, що видавався за часів німецької окупації у м.Харків за редакцією В. Петрова (Домонтовича).

Безпалий Леонід – один із засновників підпільної організації «Революційний авангард українського народу» у м. Харків (1947 р.), поет.

Осінь 1942 року

На початку вересня 1942 року у Харкові було розповсюджено чотири види листівок ОУН (р), і то в значній кількості, виданих Крайовим проводом ОУН на СУЗ (східноукраїнські землі): «Український народ, селяни, робітники та інтелігенціє!», «Наче страшний привид, стоїть перед нами 1933 рік – рік голодівки та смертей», «Слово до ОУН!», «Українці! Німці своєю грубою колоніальною політикою на Україні викликали справедливе обурення нашого народу» [26, с. 121]. Листівки мали антирадянське та антинімецьке спрямування. Німецька поліція безпеки розпочала пошук бандерівських підпільників.

За деякий час німці вийшли на бандерівську друкарню в Харкові. В ніч на 17 жовтня 1942 року гестапівці оточили друкарню і після перестрілки захопили 11 оунівців, пропагандивну літературу та 14 ящиків матеріалів [28, с. 82]. Було також заарештовано 4 бандерівців, що приїхали до Харкова від Крайового проводу [23, с. 62].

Пилипівському осередку про погром друкарні повідомив Віктор Поколодний. З його розповіді випливало, що оунівці були постріляні під час зборів, а німці захопили радіопередавач (чи радіоприймач) [3, с. 62]. Керівник харківського бандерівського підпілля «Михайло Кирилович» нібито був розстріляний восени 1942 року [3, с. 63]. Після цього пилипівський осередок припинив діяльність.

Проте незважаючи на такі втрати, націоналістичне підпілля продовжує свою діяльність.

Восени 1942 року до Харкова приїхали зв'язкові від Крайового проводу – «Зіна», «Оксана» та «Степан» (років 19-20, колишній гімназист) [24, с. 57]. В листопаді 1942 року вони переховувалися на квартирі мельниківця Павла Сиротенка [4, с. 27].

ОУН (м) та ОУН (б)

Доречно буде зауважити, що серед харківських націоналістів суперечкам між двома відламами ОУН істотної ваги не приділялося. Так оунівські зв'язкові («Зіна», «Оксана», «Степан») переховувалися на квартирі мельниківця Павла Сиротенка [4, с. 27]. Хоча сам господар квартири усіх бандерівців називав несерйозними людьми [4, с. 119], «екстремістами» та «хлопчиськами» [4, 124/зв], але коли справа стосувалася допомоги та співпраці він залишав свої упередження при собі.

Бандерівець Д. Зуб, що працював двірником та нічним сторожем у гестапо, підібрав ключі до шафи слідчого й викрав звідти кримінальну

справу симпатика мельниківців А. Стратієнка, тим самим врятувавши його від загибелі [28, с. 86]. Проте сам бандерівець був запідозрений німцями й розстріляний.

В листопаді 1942 року гестапо арештувало крайового (очевидно помилка – обласного чи міського – автор) провідника ОУН на Харківщину «Любомира». Тобто підпілля, незважаючи на репресії, продовжує діяти. Серед гестапівських агентів була членкиня ОУН (м), секретарка гестапо, що її називали «пані в кожусі» (*«... тому, що вона була завжди дуже елегантно вбрана і навіть у теплі дні ходила в гарному кожусі»*) [20, с. 22]. Остання влаштувала «Любомирові» втечу до Львова. Проте ця втеча була частиною гестапівського плану. Коли «Любомир» разом зі своєю партнеркою опинилися у Львові, то втікач був арештований разом із Ярославом Старухом, чільним представником бандерівського руху, одного з членів Організаційної референтури проводу ОУН (р): *«Старух машинально відскочив і голосно гукнув (до Любомира):*

- Чи то зрада?!

- Я не винен! – закричав розпачливим голосом «Любомир».

Старух не встиг навіть витягнути пістолета з кишені... » [20, с. 22]. Відомо, що Ярослава Старуха була визволено із в'язниці спеціальною боївкою Костя Цьмоця. «Любомир» же, вочевидь, так і загинув в катівнях гестапо.

«Оксана» без перепустки пішла до Полтави в листопаді 1942 року, а «Зіна» - в грудні того ж року завербувалася на роботу до Німеччини. Вона розраховувала дорогою втекти. «Степан» був влаштований Павлом Сиротенком на лісорозробки під Харковом, жив на хуторі, але захворів на тиф і знов перебрався до Сиротенка. 1943 року під час відступу німців, П. Сиротенко та «Степан» виїхали з Харкова [4, с. 224].

1943 рік

У звіті «ОУН про становище на південно-східних теренах України на переломі 1942 – 1943 років» згадується й Харківщина: *«більш або менш масові арешти українських націоналістів-самостійників відбулися теж у Харкові, Полтаві, Вінниччині. Арештованих часто обіцяють випустити на волю під умовою, що ті видадуть їм «западняків»* [26, с. 175].

В середині березня 1943 року за Харків, що ним оволоділа Червона армія, велися бої між німецькими та радянськими військами. Як згадує один із радянських офіцерів, що брав участь у тих боях: *«українські націоналісти відкрили вогонь з горищ та з вікон по військовим і цивільним, котрі провадили оборонні роботи. Пізніше*

ми дізналися, що у Харкові діяло кілька невеликих, але небезпечних груп оунівців» [34, с. 53].

Харківська область

На даний момент інформація про бандерівське підпілля в області є незначною. Так керівник НКГБ УССР Савченко у своєму спеціальному донесенні від 24.05.1943 р. «Про діяльність ОУН на території східних областей України» зазначав, що *«...в ряді пунктів Київської, Житомирської, Полтавської, Запорізької, Кіровоградської, Дніпропетровської, Сумської, Харківської, Одеської та інших областей оунівці заснували свої підпільні організації, котрі керуються націоналістами-нелегалами, що прибули із західних областей України»* [24, с. 56].

Євген Стахів зауважує щодо Харківщини: *«Ще краще прийняло роботу українських революціонерів населення сіл і містечок, тому, що там була досить висока свідомість»* [29].

Так навесні 1943 року бандерівські листівки з'явилися на Красноградщині (і, нібито, на Зачепилівщині). Вони містили заклики до боротьби із німцями та більшовиками [1, с. 113/зв]. У самому Красноградi бандерівські листівки поширював вчитель села Хрестище, заступник окружного провідника ОУН (м) [1, с. 175] Василь (або Михайло) Телевний. Їх він привіз із Полтави й передав знайомим [1, с. 123].

Лев Шанковський, посилаючись на матеріали Архіву Закордонного представництва УГВР, згадує про підпільницю з села Савинці Балаклійського району [30, с. 127].

Навесні 1943 року Роман Шухевич розпочав реорганізацію ОУН – підпільні клітини перетворювалися у підпільно-повстанські. Є відомості про те, що збройні відділи ОУН було сформовано і на Харківщині [6].

Діяльність ОУН (б) в повоєнний період (осінь 1943 – 1955 роки)

Із поверненням радянської влади спецслужби розпочали розшук осіб, причетних до українського руху. Серед них були учасники організації Володимира Доленка (зокрема члени ОУН (м)), діячі УАПЦ, а також і бандерівці. 1944 року було арештовано Тимофія Склярова [3, с. 410]; засуджено Миколу Поколодного, [3, с. 295] та Харченка [3, с. 38].

В березні 1944 р. на теренах Західної України (десь на межі Галичини та Волині) було сформовано Провід ОУН (бандерівської) для східних областей, котре очолював Василь Кук («Леміш») та Петро Дужий [23, с. 52].

В середині 1940-х років керівництво ОУН розробило програму «Орлик» (інша назва - «Харків») та інструкції щодо розширення українського націоналістичного підпілля в центральних та східних областях України. Велика увага приділялася залученню до лав ОУН молоді [13, с. 227]. За кожним окружним проводом ОУН було закріплено 2—3 наддніпрянські області, в яких провід мав проводити роботу по розширенню мережі місцевого підпілля.

Дослідник Олександр Іщук подає такі дані:

«...за Коломийським окружним проводом ОУН (умовний шифр — «21») були закріплені Дніпропетровська та Запорізька області;

за Калуським (23) — Миколаївська, Херсонська та Кіровоградська;

за Дрогобицьким (24) — Одеська та Ізмаїльська;

за Буковинським (20) — Молдавська РСР;

за Станиславівським (22) — Кримська область» тощо.

Шифрові «27» відповідав невідомий МҐБ окружний провід, за яким були «закріплені» Харківська та Чернігівська області [13, с. 230 – 231].

Відтак на Схід поширювалася література, посилалися оунівські емісари, велася агітація серед новоприбулих вчителів тощо. Ця робота принесла добрі результати, про що свідчить наступна констатація Романа Шухевича: *«...за останні роки, особливо з 1948 року, у нас відкрилися можливості праці на сході і це дає нам надію на утримання й навіть розширення наших позицій...»* [26, с. 711].

Як пише Володимир Сергійчук, *«процес розгортання оунівського підпілля в повоєнний час на Наддніпрянщині каральні органи спочатку не завважили...»* і далі цитує виступ кінця 1946 року керівника МВД УССР Т. Строкача: *«у нас звикли дивитися, що там, на заході, контрреволюція кваліфікована і з нею ведеться серйозна боротьба, а от на сході – ручна, і вона не веде з нами сильної боротьби. Тому й трапилося так, що в ряді областей, наприклад, у Житомирській, Київській, Харківській, Сталінській та інших апарат ББ* (відділи по боротьбі з «бандитизмом» - автор) *виявився атрофованим»*. І далі – *«багато працівників МВД «вважають, що оунівські банди можуть і повинні бути тільки на території західних областей України. Це цілком неправильно, і ця заспокоєність, треба прямо сказати, небезпечна»* [26, с. 355].

Варто провести дослідження і в такому напрямку. У «Доповідній записці уповноваженого ЦК КП(б)У К. Русакова секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову про становище в Магерівському районі Львівської області» від 18 березня 1945 року сказано наступне: *«...Народний Комісаріат просвіти та обласні відділи народної освіти УРСР, як Полтавський*

та інші, порушили постанову ЦК КП(б)У про підбір відповідних кандидатур для посилки на роботу до західних областей, внаслідок чого ... направлені майже всі вчителі, що знаходилися на тимчасово окупованій німцями території, деякі з них в період німецької окупації вивозилися до Німеччини. Ці обставини призвели до того, що частина вчителів східних областей стали учасниками банд «ОУН», відвідують церкви, мають зв'язок із ворожим елементом» [27, с. 302].

Підпільники потрапляли на Схід й іншим шляхом – із Західної України (зокрема на Харківщину) переселялися етнічні групи українців (лемки, холмщаки), багато людей їхали на Схід аби покращити свій матеріальний стан, влаштувавшись на промислові підприємства Сходу. Значна кількість українців поверталася із окупованої Німеччини внаслідок репатріації. Відтак це середовище було добрим ґрунтом для поширення ідеології націоналізму, розширення лав підпілля, активізації роботи серед східноукраїнського населення.

В 1945 році у Харкові, як репатріант з Німеччини, побував член ОУН Р.Мартинець. Чи мав він контакти із націоналістами Харкова – поки що невідомо. Далі він повернувся на батьківщину – до Станіслава [17, с. 403].

1945 року в Коломацькому районі Харківщини почалося формування націоналістичної організації Українське полтавське об'єднання (УПО). Її засновник, Я. Єременко, опинившись після війни в американській зоні окупації Німеччини, 1945 року встановив контакт із українськими націоналістами. Того ж року повернувся до України, заснував УПО й встановив зв'язки із членом ОУН В.Заставним, мешканцем Львівщини, від якого отримував інструкції щодо подальшої діяльності. Організація проіснувала п'ять років і була викрита лише 1950 року [9].

Радянські спецслужби продовжували пошуки не лише нововиниклих організацій, але й тих бандерівців, що залишилися у Харкові з часів війни. Так 26 вересня 1947 року було арештовано колишнього учасника бандерівського підпілля Василя Борового.

Василь Боровий, як видно з матеріалів слідчої справи, назвав вцілілих учасників *«...організації українських націоналістів-бандерівців»* та повідомив їхнє місце проживання. Це харків'яни Микола Спаський (*«... проживає в селі Пилипівці Краснобаварського району міста Харкова»* [3, с. 38-38/зв], Віктор Поколодний (*«... проживає вдома в селі Пилипівці Краснобаварського району міста Харкова»* [3, с. 38/зв], Віктор Романенко (*«... колишній перекладач однієї німецької військової частини в Новій Баварії, бачив його в 1946 році в Новій Баварії, за місцем проживання»*

[3, там же]. За Миколу Спаського та Віктора Поколодного інформації не маємо, але за Віктора Романенка відомо, що він був арештований за кілька днів - шостого жовтня того ж року [3, с. 22]. Незважаючи на подану інформацію, Василь Боровий отримав 25 років північних таборів.

Революційний авангард українського народу

1947 року у Харкові було утворено націоналістичну організацію РАУН (Революційний авангард українського народу). Засновниками були двоє місцевих студентів – Олександр Курінний та Леонід Безпалий.

РАУН планували зв'язатися із націоналістами Західної України аби ті допомогли їм із друком, коштами та зброєю [2, с. 65]. До кола РАУН належали інші студенти, зокрема Віктор Кучма [2, с. 79]. Планувалися здобуття зброї, диверсії, вбивства радянських партійних активістів, випуск листівок, видання літератури. Леонід Безпалий встановив контакт із Григорієм Хворостюком – оунівцем з Одеси, що був зв'язаний із західноукраїнським підпіллям через свого брата Василя, що працював на Львівщині [2, с. 118]. Проте організація не змогла розвинути свою діяльність, оскільки була розгромлена на стадії формування. Члени РАУН були арештовані 1948 року.

Про те, що радянська влада ставилася серйозно до їхньої діяльності свідчать зокрема ті терміни, що їх отримали О. Курінний та Л. Безпалий. До них було застосовано найвищу міру покарання - по 25 років таборів (смертна кара, на той час, була тимчасово скасована). Григорій Хворостюк був вбитий під час слідства [2, с. 215].

1950-ті роки

За даними МГБ УССР з 1 липня 1951 по 20 квітня 1952 рр. у східних областях України (Київській, Кам'янець-Подільській, Сталінській та Харківській) було виявлено 7 молодіжних українських націоналістичних організацій (27 осіб). Для порівняння – всього в Україні за той період було виявлено 42 організації із 182 учасниками. Більшість із них були вихідцями із селян, віком не старше 20 років [23, с. 380].

Наступного, 1953 року, чекісти також подають цікаві дані *«...по боротьбі з учасниками оунівського підпілля...»*. Так по Харківській області взято на облік 257 осіб, з них по лінії ОУН – 18, арештований один [23, с. 754] Зокрема повідомлялося, що у Харкові мешкає родичка відомого націоналіста Федора Вовка – Олександра Дорошенко. Вона характеризується як «кадрова українська націоналістка» [23, с. 761]. Цікаво також, що начальник 4-го Управління МВД УССР полковник

Сараєв зазначає: *«Найбільш слабко організовано роботу по боротьбі із учасниками українського націоналістичного підпілля в органах МВС Київської, Сталінської, Запорізької, Полтавської та Харківської областей»* [23, с. 762].

У «Доповідній записці завідуючого адміністративним відділом ЦК КПУ М. Кузнєцова «Про стан та заходи поліпшення роботи органів Комітету державної безпеки в західних областях УРСР» від 17 березня 1955 року, що адресована Центральному комітетові КПУ, повідомлялося: «Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР маючи сигнали про антирадянські висловлювання та ворожі наміри з боку учасників оунівського підпілля, які проникли в східні області України, незадовільно організує роботу по викриттю їх та присіканню ворожої діяльності. Особливо погано проводиться ця робота Управлінням КДБ Житомирської, Київської, Чернігівської, Харківської, Сталінської та Одеської областей» [16, с. 564].

Після цього свідчення про бандерівське підпілля невідомі. За деякий час український рух на Харківщині поновлюється, але це вже дещо інша сторінка історії.

Деякі висновки та зауваження

З усього вищесказаного можемо зробити наступні висновки. Спроби поширити вплив ОУН на Харківщину бандерівці здійснили ще перед Другою світовою війною. Загалом ці спроби були малоуспішними, зокрема з огляду на протидію радянських спецслужб.

На відміну від інших регіонів, Похідні групи ОУН не змогли одразу опанувати терени Харківщини й утворити добре структуровану Організацію. Проте, незважаючи на всі несприятливі обставини, бандерівці змогли увійти до міських органів влади, провели свою людину в редакцію масової газети «Нова Україна», створили невеликі, але дієві, осередки.

Було засновано друкарню, налагоджено випуск та поширення листівок, встановлено контакт із організаціями сусідніх областей (зокрема Полтавської, Дніпропетровської та Сумської). Бандерівцям вдалося встановити добрі стосунки із мельниківцями, використовувати зв'язки із німцями, вести тактичні переговори із комуністами. Незважаючи на постійні репресії німецької, а потім – радянської влади, бандерівці постійно, до початку 1950-х років, поновлювали клітини своєї організації на Харківщині.

Конспірація була досить суворою, навіть тепер відомі, в більшості, лише імена та псевдо, організаційна структура по області – невідома. Інфільтрація агентурою, як нам здається, була незначною – відомо лише про гестапівського агента Сологуба, про радянських агентів невідомо.

Конспірація несла в собі ваду – після загибелі керівників деякі осередки могли опинитися в ізоляції як, приміром, пилипівські підпільники. Проте загалом націоналістичне підпілля продемонструвало високу організаційну ефективність.

Володимир Сергійчук зазначає, що *«саме відкриті тепер таємні архівні матеріали з багатьох східних областей, зокрема ... Харківської, не кажучи вже про документи колишніх каральних органів, засвідчують однозначно те, що національна свідомість українського населення Наддніпрянщини залишалася на досить високому рівні. Народні маси тут треба було тільки підтримати, взяти під захист і вказати правильний шлях для розв'язання проблем...»* [26, с. 9].

Література та джерела

1. Архів УСБУ у Харківській області. – Спр. № 03435.
2. Архів УСБУ у Харківській області. – Спр. № 035023.
3. Архів УСБУ у Харківській області. – Спр. № 036717.
4. Державний архів Харківської області. - Р-6452. – спр.5346.
5. Анотований покажчик з історії ОУН і УПА у фондах ГДА СБУ. – Вип. 1. – К.: СА Кокін, 2000. – 214 с.
6. Бедрій, Анатоль. ОУН і УПА. // http://cdpr.org.ua/content/view/66/91/
7. Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – 198 с.
8. Возняк-Лемик, Люба Євгенівна // http://khpg.org/archive/index.php?id=1121181880
9. Діяльність ОУН на центральних, південних та східних українських землях: анотований покажчик документів ГДА СБУ // Підготували О. Пагіря, В. Іванченко. – К.: ГДА СБУ, 2009. – (робоча версія).
10. Іванущенко, Геннадій. Підпілля ОУН-УПА на Сумщині: деталізація подій через призму документів спецслужб // http://daso.sumy.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=141&Itemid=87

11. Іванченко, Ігор. Діяльність похідних групи ОУН на Дніпропетровщині в роки ІІ-ої світової війни // http://banderivets.org.ua/index.php?page=pages/zmist8/Ivanchenko/file01

12. Історія міста Харкова XX століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін.. – Харків: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – 686 с.

13. Іщук, Олександр; Ніколаєва, Наталія. Діяльність молодіжних структур ОУН (б) на території центральних та східних областей України у 1945 – 1954 рр. // Український визвольний рух / Центр дослідження визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2006. – Збірник 8. – сс. 225 – 252.

14. Квазіенциклопедія ОУН // http://oun-upa.org.ua/encyclopaedia

15. Кліщ, Іван // http://www.plast.org.ua/100/klishch/?dest=printer

16. Літопис УПА (Нова серія). – Київ – Торонто: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Видавництво «Літопис УПА», Державний комітет архівів України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, 2001. – Т. 3. – с. 564.

17. Літопис УПА (Нова серія). – Київ – Торонто: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Видавництво «Літопис УПА», Державний комітет архівів України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, 2003. – Т. 6. – с. 403.

18. Матла, Зиновій. Південна похідна група. – Мюнхен: «Наша книгозбірня», 1952. – 32 с.

19. Мірчук, Петро. Революційний змаг за УССД. (Хто такі «бандерівці», «мельниківці», «двійкарі»). – Т. І. – Ню Йорк – Торонто – Лондон: Союз українських політв'язнів, 1985. – 222 с.

20. Мірчук, Петро. Революційний змаг за УССД. (Хто такі «бандерівці», «мельниківці», «двійкарі»). – Т. ІІ. – Ню Йорк – Торонто – Лондон: Союз українських політв'язнів, 1987. – 280 с.

21. Романишин, Юрій. ОУН і УПА як історична реальність суспільно-політичного життя України // Інформаційно-аналітичний журнал «Схід». – 2005. - №2.

22. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950). – К.: ПП Сергійчук М. І., 2007. – Т. 1. – 640 с.

23. Русначенко А. М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опру в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2002. – 519 с.

24. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с.

25. Сергійчук, Володимир. Український здвиг: Волинь. 1939 – 1955. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.

26. Сергійчук, Володимир. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1939 – 1955. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 836 с.

27. Сергійчук, Володимир. Український здвиг: Прикарпаття. 1941 – 1955. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.

28. Скоробогатов А. В. ОУН у Харкові за часів окупації (1941 – 1943 рр.) // Український історичний журнал. – 1999. - № 6. – сс. 81 – 89.

29. Стахів-Павлюк, Євген. Боротьба українського народу на східноукраїнських землях 1941 – 1944 (Спомини очевидця й учасника) // Вісник ОЧОСУ. – 1986, 1987. - чч. 4, 5. — сс. 225-234, 287-294. // http://oun-upa.org.ua/articles/stakhiw_spomyny.html

30. Шанковський, Лев. Похідні групи ОУН (Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східніх землях України в 1941 – 1943 рр.). – Мюнхен: Український самостійник, 1958. – 369 с.

31. Щур Юрій. Запоріжжя, рік 1940: «виступали за відділення від СРСР» // http://www.ukrnationalism.org.ua/publications/?n=1569

32. Щур Ю. Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на Східноукраїнських землях. – Запоріжжя: 2006. – 68 с. // http://banderivets.org.ua/index.php?page=pages/zmist8/narys

33. Документы изобличают (Сборник документов и материалов о сотрудничестве украинских националистов со спецслужбами фашистской Германии). – Киев: 2004. – 316 с. // http://militera.lib.ru/docs/da/documenty_izoblichayut/documenty_izoblichayut.txt

34. Немчинский А. Б. Осторожно, мины! – М.: Воениздат, 1973. – 255 стр. – (Военные мемуары). // http://militera.lib.ru/memo/russian/nemchinsky_ab/03.html

Відомості про авторів

Дмитро Куделя

Народився 1965 року у Дніпропетровську.

Закінчив історичний факультет Дніпропетровського державного університету.

Магістр державного управління. Випускник першого набору слухачів до Дніпропетровської філії Інституту державного управління та самоврядування при Кабінеті Міністрів України (зараз - Академія державного управління при Президентові України).

З 1992 року розпочав дослідження діяльності націоналістичного підпілля на Сході України у роки Другої світової війни.

Автор чисельних публікацій у місцевих та загальноукраїнських газетах і журналах. Співзасновник Центру досліджень визвольного руху.

Трагічно загинув у 2004 році.

Олександр Добровольський

Народився 1970 року в селі Билбасівка Слов'янського району Донецької області. З 1988 по 1990 рр. навчався на історичному факультеті Донецького університету. Був виключений адміністрацією, після написання ним в кінці другого курсу курсової роботи «Українська повстанська армія».

Автор історичних розвідок: «Донецьке козацтво» (1996), «Михайло Петренко: дивлюсь я на небо» (2002, у співавторстві з В. Мікушевим), «Просвіта» під багнетом» (2007, двома виданнями), «Його таємниця: невідомий Михайло Петренко» (2008, у співавторстві з В. Мікушевим), «Оунівське підпілля Донеччини» (2009).

Юрій Щур

Народився 1982 року у м. Волноваха Донецької області. У 2004 році закінчив історичний факультет, а в 2009 – аспірантуру Запорізького національного університету, кандидат історичних наук.

Завідувач відділу охоронних досліджень пам'яток Запорізького обласного центру охорони культурної спадщини. Співзасновник Центру досліджень визвольного руху, член вченої ради ЦДВР.

Автор понад 50 наукових статей з історії ОУН та УПА на Наддніпрянській Україні та ряду книг з цієї проблематики, зокрема «Нарис історії Організації Українських Націоналістів на Східноукраїнських землях» та «Організація Українських Націоналістів на Запоріжжі. Короткий нарис».

Геннадій Іванущенко

Народився 1964 р. в с. Улянівка Білопільського району Сумської області.

Закінчив історичний факультет Сумського державного педагогічного інституту ім. А.С.Макаренка. У 2000-2001 роках навчався в Українському Вільному Університеті (м. Мюнхен).

Співзасновник Центру досліджень визвольного руху, член вченої ради ЦДВР. Дослідник національно-визвольного руху. Ініціатор встановлення пам`ятних знаків на честь учасників боротьби за незалежність України на Сумщині, організатор виставок документів та круглих столів.

З липня 2005 року – директор Державного архіву Сумської області.

Автор та упорядник книг «Залізом і кров`ю» (2001), «Голодомор 1932-33 років: очима свідків, мовою документів. Северинівська сільрада Сумського району» (2003), «Українська революція 1917-1920 років в листівках і газетах» (2005), «ОУН-УПА на Сумщині» т. 1 (2007) і т. 2 (2009), близько 50 публікацій у збірниках наукових конференцій, місцевій, центральній і зарубіжній періодиці.

Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня (2007).

В'ячеслав Труш

Народився 1978 р. у місті Лозова Харківської області.

Закінчив історичний факультет Харківського державного педагогічного університету імені Г. Сковороди. Нині працює вчителем історії в одній зі шкіл Лозівщини.

Автор історичних розвідок та публіцистичних матеріалів в газетах «Незборима нація», «Наша віра», «Главное» та ін. (зокрема - «Повстанський рух на Харківщині в 1920-ті роки», «Кілька спогадів про Нестора Махна», «Генеза молодіжного націоналістичного руху на Харківщині в XX ст.: уроки історії», «Некрополі міста Лозова» тощо).

Член Історичного клубу «Холодний Яр» та Лозівського історичного клубу імені Дмитра Яворницького.

Східноукраїнський дослідницький центр «Спадщина» - це добровільне об'єднання істориків та краєзнавців, що займаються вивченням діяльності Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії на Сході України.

Завданнями Центру «Спадщина» є:

- виявлення, опрацювання та донесення до широкого загалу нових джерел з історії ОУН та УПА;
- написання, видання та поширення історичних досліджень;
- проведення наукових конференцій, презентацій, семінарів;
- обмін наявною інформацією, координація дослідницької діяльності істориків різних областей України, підтримка молодих науковців.

На даний час Центр «Спадщина» об'єднує істориків Дніпропетровщини, Донеччини, Запоріжжя, Сумщини та Харківщини.

Східноукраїнський дослідницький центр «Спадщина»

Науково-популярне видання

Діяльність підпілля ОУН на Сході України

Збірник статей

Упорядник: Хобот П.В.
Комп`ютерна верстка: Гнатенко О.Ю.
Обкладинка: Вовк В.А.

Надруковано:
ТОВ «Феніст». м. Дніпропетровськ, вул. Колодязна, 2а,
тел. (056) 372-85-47
e-mail: fenist@ua.fm
Підписано до друку 25.05.2010. Формат 64х45/8.
Папір офсетний. Спосіб друку - офсетний. Умов. друк. арк. 8,80
Наклад 1000 прим.